

Hoe duurzaamheid en
cultuur elkaar versterken

Raad voor Cultuur

cultuur natuurlijk

Samenvatting	4
Summary	7
Inleiding	10
1. Perspectief op duurzaamheid en de cultuursector	13
1.1 Waarom verduurzamen?	13
1.2 Begrippenkader	14
1.2.1 Cultuursector	14
1.2.2 Duurzaamheid	15
1.2.3 Meeteenheden	16
1.3 Rollen cultuursector in de duurzaamheidstransitie	17
1.4 Transitieproces	19
1.5 De actoren en hun grondhouding	20
2. Stand van zaken	24
2.1 Ecologische voetafdruk cultuursector	24
2.2 Ontwikkelingen cultuursector	25
2.3 Ontwikkelingen overheid	27
3. Internationale context	31
3.1 New European Bauhaus	31
3.2 Europese voorbeelden	32
3.2.1 Duitsland	33
3.2.2 Vlaanderen	33
3.2.3 Schotland	34
3.2.4 Engeland	34
4. Obstakels duurzaamheidstransitie cultuursector	38
4.1 Waarde- en gedragspatronen	38
4.1.1 Meer en nieuw is beter	39
4.1.2 Fysieke beleving van cultuur	40
4.1.3 Geografische spreiding	41
4.1.4 Internationalisering	41
4.1.5 Autonomie van de kunstenaar	42
4.1.6 Cultuurbeleid	43

4.2	Overheid en wet- en regelgeving	43
4.2.1	Afwachtende overheid	43
4.2.2	Tegenwerkende wet- en regelgeving	44
4.3	Praktijkbezwaren	45
4.3.1	Gebrek aan kennis	46
4.3.2	Gebrek aan tijd	46
4.3.3	Gebrek aan geld	47
5.	Cultuursector in transitie	50
5.1	Contouren van het transitieproces	50
6.	Aanbevelingen	55
6.1	Nulmeting en plan van aanpak	55
6.2	Kennis- en adviesvoorziening	57
6.3	Transitieateliers	58
6.4	Routekaart cultureel vastgoed	59
6.5	Regulering	60
6.6	Financiering	61
6.7	Interdepartementale samenwerking	62
	Eindnoten	65
	Bijlagen	72
	Gesprekspartners	73
	Commissieleden	75
	Colofon	76

Samenvatting

In dit advies doet de Raad voor Cultuur aanbevelingen om de verduurzaming van de cultuursector te versnellen en cultuur een prominentere rol in maatschappelijke duurzaamheidstransities te geven. De cultuursector is, zoals zoveel andere sectoren, nog lang niet klimaatneutraal en circulair. De verbeeldingskracht en veranderkracht van cultuur zouden veel beter benut kunnen worden bij de enorme opgave waarvoor Nederland staat. In omringende landen is duurzaamheid al meer onderdeel van het cultuurbeleid en is andersom cultuur al vaker onderdeel van het duurzaamheidsbeleid. Cultuur behelst in dit advies kunsten, erfgoed, creatieve industrie en media, gesubsidieerd en niet gesubsidieerd. Het advies is gericht aan zowel de cultuursector als de diverse overheden, de bij duurzaamheid en cultuur betrokken departementen en de rijkscultuurfondsen.

Waarom verduurzamen?

De raad vindt, net als de staatssecretaris, dat iedereen zich moet inspannen om de ecologische crisis te lijf te gaan, ook de cultuursector. Er is wet- en regelgeving (de Klimaatwet, het Coalitieakkoord 2021-2025 en het rijksbrede programma *Nederland Circulair in 2050*) waaraan de cultuursector zich dient te houden. Maar verduurzaming is eveneens nodig voor een sterke en toekomstbestendige cultuursector, die in 2050, wanneer Nederland klimaatneutraal en circulair wil zijn, nog altijd bloeit en kwaliteit garandeert. Verduurzaming biedt bovendien kansen. De cultuursector kan zijn creativiteit, verbeeldings- en veranderkracht aanwenden voor de verduurzaming van Nederland en zo een legitieme partner worden voor samenleving, overheden en bedrijfsleven. Omgekeerd moeten die de potentie die de cultuursector biedt dan wel nadrukkelijker benutten.

Stand van zaken

Duurzaamheid staat vaak niet hoog en permanent op de agenda van veel culturele organisaties. De sector is weliswaar gemotiveerd, maar een relatief kleine groep koplopers onderneemt daadwerkelijk actie. Vanuit de overheid is er weinig aandacht voor duurzaamheid in de cultuursector, noch voor de bijdrage die cultuur aan de verduurzaming van Nederland kan leveren. Dat is om meerdere redenen een gemiste kans: de cultuursector kan zelf een significante bijdrage aan de doelen leveren, bereikt een enorm publiek, kan duurzaamheid artistiek-inhoudelijk adresseren en een belangrijke rol spelen om uit de impasse te komen die nu bij veel maatschappelijke transitievraagstukken speelt.

De raad constateert tegelijkertijd dat er in de cultuursector en de cultuurpolitiek toenemende aandacht, twijfels en zorgen zijn over de huidige manier van werken en produceren. De vraag wordt gesteld hoe houdbaar deze op langere termijn is – niet alleen vanuit ecologisch perspectief, maar ook vanuit een welzijns- en financieel perspectief. De cultuursector staat op het

omslagpunt naar een nieuwe toekomst. Het is nu tijd voor een injectie in de vorm van steun, samenwerking en stimulans.

Die steun en stimulans, zowel organisatorisch als financieel, zijn nodig als tegenwicht voor de obstakels die de cultuursector ervan weerhouden om te verduurzamen. Er zijn waarde- en gedragspatronen die belemmerend werken, maar ook praktische struikelblokken als gebrek aan kennis, tijd en geld en cultureel vastgoed dat voor verduurzaming afhankelijk is van een verhuurder. Ook is er sprake van tegenwerkende regelgeving en een afwachtende overheid. De raad vindt dat er oog moet zijn voor het verschil in organisaties. Markt en overheid bedenken doorgaans duurzaamheidsoplossingen vanuit structuren binnen grote, goed geoutilleerde organisaties, terwijl het gros van de gesubsidieerde culturele organisaties in Nederland opereert vanuit een kleine vaste kern, waar bepaalde voorzieningen niet voorhanden zijn.

Aanbevelingen

Klimaatneutraliteit en circulariteit impliceren een fundamentele omslag in de cultuursector hoe er wordt geproduceerd, georganiseerd, gedacht, gewerkt en gepresenteerd. Het is de vraag hoe de sector deze transitie zo kan doormaken dat er een bloeiende en duurzame toekomst mogelijk wordt. Hoe kan hij nieuwe manieren van organiseren en produceren ontwikkelen aan de hand van de sleutelwoorden *anders, minder, langer* en *opnieuw*?

Om tot een duurzame cultuursector te komen, zullen de komende jaren in het teken staan van zoeken, leren en experimenteren. Zowel de verduurzaming van de cultuursector zelf als een steviger positionering van cultuur in de maatschappelijke duurzaamheidstransitie is een grote opgave, waarvoor (financiële) steun van de overheid onmisbaar is. De raad doet zeven aanbevelingen:

1. Nulmeting en plan van aanpak

Verduurzaming van de bedrijfsvoering is de meest praktische en snelle manier om bij te dragen aan een duurzame wereld. Hiervoor is inzicht in de (ecologische) impact een eerste vereiste. Om dit te bereiken is elke organisatie gebaat bij het (laten) uitvoeren van een nulmeting, waarna een transitieplan kan worden opgesteld hoe de organisatie er in 2030 voor zal staan en hoe zij zo snel mogelijk naar een klimaatneutrale en circulaire toekomst beweegt.

2. Kennis- en adviesvoorziening

Om de verduurzaming van de cultuursector verder te brengen, is het noodzakelijk dat kennis over duurzaamheid, duurzaamheidsdoelen, transities en subsidieregelingen voor verduurzaming, op een toegankelijke manier wordt ontsloten en gemakkelijk en centraal vindbaar wordt gemaakt.

3. Transitieateliers

Om het transitieproces naar een duurzame cultuursector handen en voeten te geven en te versnellen, is een gezamenlijk proces van leren, zoeken en experimenteren nodig. In zogenoemde Transitieateliers wordt het beste uit de cultuursector naar boven gehaald en die kennis onderling en met de

buitenwereld gedeeld. Er vinden (gezamenlijke) kennisontwikkeling en experiment plaats rond gedeelde thema's en uitdagingen, of binnen specifieke deelsectoren.

4. Routekaart cultureel vastgoed

De verduurzaming van cultureel vastgoed is een verhaal apart: die is zeer kostbaar en complex omdat een groot deel van het cultureel vastgoed niet in eigendom van culturele organisaties zelf is, maar vaak van gemeenten. De raad stelt voor dat er in aanvulling op de twaalf reeds bestaande sectorale routekaarten ook een routekaart cultureel vastgoed wordt gemaakt.

5. Regulering

De overheid kan verduurzaming in de cultuursector versnellen door regelgeving en subsidieverplichtingen aan te passen. Dit heeft de meest directe consequenties voor organisaties met een directe subsidierelatie met de overheid en heeft zowel betrekking op het nationale als het internationale cultuurbeleid.

6. Financiering

De combinatie van kennisbundeling in een Kennis- en adviesvoorziening en kennisontwikkeling in Transitieateliers kan de gewenste versnelde verduurzaming van de cultuursector teweegbrengen. Daarom adviseert de raad om naast de nulmetingen en de duurzaamheidsplannen die de transitie van culturele organisaties een eerste impuls moeten geven, ook de kennisfunctie en de Transitieateliers financieel te ondersteunen.

7. Interdepartementale samenwerking

Voor alle partijen is het een gemiste kans dat de rol van cultuur in de maatschappelijke duurzaamheidstransities, die veelal bij andere departementen zijn belegd, nog zo onderbelicht en onderbenut is. De raad pleit voor meer samenwerking tussen, en een financiële ondersteuning van, de verschillende departementen op dit dossier.

Summary

In this advisory report, the Council for Culture makes recommendations geared towards accelerating sustainable development in the cultural sector and giving culture a more prominent role in Dutch society's sustainability transitions. The cultural sector, along with so many others, falls well short of the country's ambitions for a climate-neutral and circular economy. The potential of culture to channel the power of the imagination and encourage change could be utilised far more effectively in tackling the enormous task that the Netherlands faces. In neighbouring countries, sustainability already plays a greater part in cultural policy and it is more common for culture to be integrated into sustainability policy. The term 'culture' as used in this report encompasses the arts, heritage, creative industries and media, whether subsidised or unsubsidised. The report is aimed both at the cultural sector and the relevant areas of government, from the departments engaged in sustainability and culture to the national culture funds.

Why aim for sustainability?

The Council shares the belief expressed by the State Secretary for Culture and Media that every area of society – the cultural sector included – should be involved in the effort to address the ecological crisis. There are laws and regulations in place (not least the Climate Act, the 2021-25 Coalition Agreement and the government-wide programme *A Circular Economy in the Netherlands by 2050*) with which the cultural sector must comply. At the same time, sustainable development is vital to ensure a strong cultural sector now and in the future, one that continues to thrive and guarantee quality in 2050, when the Netherlands aims to be a climate-neutral country with a circular economy. Sustainable development also offers opportunities. The cultural sector can use its creativity, imagination and versatility to embrace change and help make the Netherlands more sustainable, positioning itself as a legitimate partner for society, governments and business in the process. Conversely, these areas can then make more active use of the potential offered by the cultural sector.

Current situation

Despite the efforts outlined above, sustainability does not often feature permanently and prominently on the agendas of many cultural organisations. While the sector is motivated, only a relatively small group of frontrunners are putting this commitment into action. The government's focus on sustainability in the cultural sector is relatively weak, with scant attention paid to how culture can help make the Netherlands more sustainable. This is a missed opportunity for several reasons: the cultural sector itself can make a significant contribution to the government's stated goals; it has the ability to reach a vast audience; it can address issues of sustainability substantively through art; and it can play an important role in resolving the impasse that currently exists with regard to many issues of societal transition.

At the same time, the Council has observed growing doubts and concerns and a growing preoccupation within the cultural sector and cultural policy regarding existing ways of working and means of production. Questions are being raised as to how viable current approaches are in the longer term, not only from an ecological perspective, but also from the point of view of funding and wellbeing. The cultural sector is at a tipping point in terms of facing up to a new future. The time has now come for an injection of support, incentives and cooperation.

Such support and incentives, both organisational and financial, are needed to counterbalance the obstacles that prevent the cultural sector from achieving greater sustainability. In addition to counterproductive behavioural patterns and value systems, there are practical stumbling blocks such as lack of knowledge, time and money. Another complication is the fact that much cultural real estate is dependent on a third-party lessor when it comes to implementing sustainable initiatives. There is also evidence of adverse regulatory effects and a wait-and-see approach on the part of government. The Council firmly believes that differences between organisations should be taken into account. The market and the government sector have a tendency to devise sustainability solutions based on structures within large, well-equipped organisations, while the majority of subsidised cultural organisations in the Netherlands operate on the basis of a small permanent core, within which certain facilities are not available.

Recommendations

Climate neutrality and circularity imply a fundamental shift in production, organisation, thought processes, working practices and presentation throughout the cultural sector. The question is: how can the sector make this transition in a way that promises a thriving and sustainable future? How can it develop new approaches to organisation and production that centre on the keywords *different, less, longer* and *again*?

If we are to achieve a sustainable cultural sector, the next few years need to be a time of learning, searching and experimentation. The twin goals of making the cultural sector itself more sustainable and positioning culture more firmly within society's sustainability transition represent a major undertaking, for which government support – financial and otherwise – is indispensable. The Council makes seven recommendations:

1. Baseline measurement and action plan

Making operations more sustainable is the most efficient and practical way to work towards achieving a sustainable world. If this is to succeed, understanding the ecological impact of these operations is a prerequisite. Every organisation can therefore benefit from commissioning or carrying out a baseline measurement as the basis for drawing up a transition plan for how they will operate in 2030 and take the swiftest possible route towards a climate-neutral and circular future.

2. Providing expertise and advice

To take sustainability in the cultural sector to the next level, it is essential that expert knowledge of sustainability, sustainability goals, transitions and relevant subsidy schemes is made centrally findable and readily accessible.

3. Transition workshops

To shape, activate and accelerate the transition towards a sustainable cultural sector, a collective process of learning, searching and experimentation is needed. Transition workshops bring out the best in the cultural sector and enable the mutual exchange of knowledge and best practices, shared with the outside world. Collective knowledge development and experimentation centre on shared themes and challenges, or are focused within specific sub-sectors.

4. Cultural real estate roadmap

Making cultural real estate more sustainable brings its own unique set of challenges: the fact that a great deal of cultural real estate is not owned by cultural organisations themselves and is often in municipal hands makes this a very costly and complex process. The Council proposes that, in addition to the twelve sectoral roadmaps that already exist, a cultural real estate roadmap should also be created.

5. Regulation

The government can accelerate sustainable development in the cultural sector by making modifications to its regulations and subsidy obligations. This will have the most immediate implications for organisations which receive a grant directly from the government sector and will affect both national and international cultural policy.

6. Funding

The combination of knowledge pooling through the provision of expertise and advice, and knowledge development in Transition Workshops can bring about the desired acceleration in sustainable development in the cultural sector. The Council therefore recommends providing financial support for the knowledge function and the Transition Workshops, in addition to the baseline measurements and the sustainability plans designed to give the transition of cultural organisations an initial boost.

7. Interdepartmental cooperation

For all parties concerned, overlooking and underutilising the role of culture in societal sustainability transitions in favour of other departments represents a missed opportunity. The Council therefore advocates greater cooperation between various departments on this issue, in addition to making financial provisions to support these activities.

Inleiding

In 2022 besloot de raad tot het uitbrengen van een advies over duurzaamheid in de cultuursector, het brede werkkterrein waarover hij adviseert en dat kunsten, erfgoed, creatieve industrie en media omvat. Terwijl het ene alarmerende rapport na het andere verscheen over duurzaamheid en de persaandacht voor de grootste crisis van deze tijd alleen maar toenam, kwam de raad de cultuursector hierin amper tegen – noch als sector die ook zou moeten verduurzamen, noch als ideeëngenerator in beleidsvorming of als maatschappelijk betrokken aanjager van debatten over duurzaamheid. Tegelijkertijd leek in de sector zelf de discussie over verduurzaming nauwelijks te worden gevoerd. Uiteraard zijn er voorbeelden van organisaties, gezelschappen, architecten en kunstenaars die al jaren met verduurzaming bezig zijn en voor wie dit een vanzelfsprekend onderdeel is van hun dagelijkse werkpraktijk. Deze partijen zijn inmiddels de koplopers van een sector waarin duurzaam produceren en presenteren nog niet de norm is. Dit beeld werd bevestigd in verkennende gesprekken die de raad voerde en door de onderzoeksrapporten die de Boekmanstichting samen met Bureau 8080 de afgelopen jaren heeft opgesteld over verduurzaming in de cultuursector in Nederland.

Om duurzaamheid structureel op de agenda van alle betrokkenen te krijgen, heeft de raad een adviescommissie ingesteld die zich heeft gebogen over de vragen wat er moet gebeuren om te komen tot verduurzaming van de cultuursector, wat dit vraagt van overheden en hoe de sector kan bijdragen aan verduurzaming van de samenleving als geheel. In de commissie onder voorzitterschap van Derk Loorbach en met de leden Conny Bakker, Deirdre Carasso, Willemijn Maas, Harald Tepper en Jasper Visser, was kennis van duurzaamheid, cultuur en transitieprocessen vertegenwoordigd. De commissie heeft gesproken met vertegenwoordigers uit de diverse deelsectoren van het veld, de rijkscultuurfondsen en denkers op het gebied van duurzaamheid en transitie. De uitwisselingen hebben waardevolle input opgeleverd voor dit advies en de raad dankt de gesprekspartners voor hun genereuze bijdragen.

In de gesprekken toonde de cultuursector zich bewust van de noodzaak van verduurzaming van zijn bedrijfsvoering en de raad ziet dat de motivatie hiervoor toeneemt. Het huidige tempo is echter te laag en de aanpak te weinig structureel om de nationale en internationale duurzaamheidsdoelstellingen te kunnen halen. De urgentie wordt erkend, maar er wordt nog niet evenredig naar gehandeld. Bij verduurzaming gaat de aandacht vooral uit naar het verduurzamen van het bestaande en wordt er gekeken naar duurzaamheidsmaatregelen die snel in te voeren zijn en weinig kosten. Dat draagt zeker bij, maar fundamentele keuzes aangaande de werkwijze en inrichting van de sector blijven veelal nog buiten beeld.

De raad vindt, net als de staatssecretaris, dat iedereen zich moet inspannen om de ecologische crisis te lijf te gaan, ook de cultuursector.^[1] De nationale doelstellingen anno 2023 op dit gebied zijn ambitieus: een reductie van tenminste 55 procent CO₂-emissies en 50 procent minder gebruik van primaire abiotische grondstoffen in 2030 ten opzichte van 1990, om uiteindelijk te komen tot een volledig klimaatneutraal en circulair Nederland in 2050.^[2] Voor de cultuursector ligt er een enorme uitdaging, die consequenties heeft voor de huidige strategie.^[3] Duurzaamheid komt bovenop de uitdagingen waarvoor de cultuursector sowieso al staat. De raad ziet dat de sector nog nauwelijks is bekomen van de covid-crisis en daar hoge energie-prijzen en inflatie bij heeft gekregen. Bovendien zijn er inspanningen voor fair pay en diversiteit en inclusie te leveren. Complicerende factor is dat de cultuursector, net als veel andere sectoren, niet beschikt over cijfers uit 1990, het ijkjaar voor de nationale doelstellingen. Veel culturele organisaties moeten hun eerste nulmeting nog maken of bestonden niet eens in 1990. Pas wanneer zij hun voetafdruk kennen, hebben ze een ijkpunt. Relatief gezien hebben zij dus weinig tijd om de doelstelling van 2030 te halen.

Toch zal van verduurzaming substantieel meer werk gemaakt moeten worden. Niet alleen om collectief als sector de nationale duurzaamheidsdoelen te halen, maar ook om niet te worden overvallen door steeds toenemende regelgeving op dit gebied – ook vanuit de Europese Unie – en te werken aan een sterke en toekomstbestendige cultuursector die ook in 2050 nog bloeit en kwaliteit garandeert.

Naast de bescheiden verduurzaming van de cultuursector zelf valt op dat de sector slechts een beperkte rol speelt in de aanpak van maatschappelijke duurzaamheidsvraagstukken. Volgens de raad is dat een gemiste kans, want cultuur heeft unieke en onderscheidende krachten die uitstekend benut zouden kunnen of zelfs moeten worden om de duurzaamheidstransitie vooruit te helpen. Cultuur kan veel meer invloed hebben dan zij nu al heeft. In het coalitieakkoord is afgesproken de creatieve industrie te betrekken bij grote maatschappelijke opgaven.^[4] De raad pleit ervoor om deze invalshoek op te rekken naar de cultuursector in brede zin en dus niet alleen ontwerpers, maar ook kunstenaars uit te nodigen mee te werken aan de toekomstige duurzame samenleving. De staatssecretaris zegt daar zelf al over: ‘De creativiteit en denkkracht van de sector kan helpen bij oplossingen voor de grote uitdagingen van onze tijd.’^[5]

Om richting en versnelling aan de duurzaamheidstransitie te kunnen geven is nodig dat:

1. De verduurzaming van de cultuursector zelf wordt versneld om de nationale doelstellingen op gebied van klimaat en circulariteit te halen.
2. De rol en bijdrage van de cultuursector in de maatschappelijke duurzaamheidstransitie wordt vergroot. De cultuursector kan daartoe duurzaamheid artistiek-inhoudelijk adresseren en meewerken aan brede transitievraagstukken, zowel in ontwerp als beleid.

3. Overheden bewegen om 1 en 2 te faciliteren en financieren; net als andere sectoren heeft de cultuursector voor de duurzaamheidstransitie steun nodig van de overheid.

Verduurzaming vraagt enorme aanpassingen van de cultuursector. Ook leidt ze tot herbezinning op de vraag hoe de sector functioneert en is georganiseerd, en op zijn maatschappelijke positie en bijdrage. De sector kan dit niet alleen. Om een duurzame cultuursector te krijgen die ook actief kan meewerken aan de verdere verduurzaming van de Nederlandse samenleving is samenwerking tussen de deelsectoren nodig, maar ook tussen de verschillende overheden (Rijk, gemeenten, provincies) en – binnen het Rijk – tussen de verschillende ministeries (OCW, BZK, EZK, IenW en BZ).

Dit advies begint met het perspectief van de raad op duurzaamheid en de cultuursector. Vervolgens geeft de raad de stand van zaken wat betreft duurzaamheid in de cultuursector, gaat hij in op buitenlandse voorbeelden en benoemt hij de obstakels om te verduurzamen. Het advies beschrijft vervolgens hoe de sector en zijn omgeving de verduurzamingstransitie proactief kunnen aangaan en besluit met aanbevelingen aan sector en overheden.

1. Perspectief op duurzaamheid en de cultuursector

Een sterke en toekomstbestendige cultuursector is ook een duurzame cultuursector. Maar wat is een duurzame cultuursector en wat moet er gebeuren om daar te komen? Om deze vragen te kunnen beantwoorden, heeft de raad voor dit advies de brede begrippen ‘cultuursector’ en ‘duurzaamheid’ afgebakend en gedefinieerd. Daarnaast onderscheidt hij de verschillende rollen die de cultuursector kan spelen in de duurzaamheidstransitie van Nederland, gaat hij in op verduurzaming als transitieproces en benoemt hij de daarbij betrokken actoren. De vraag waarom de cultuursector zou moeten verduurzamen, gaat aan alles vooraf.

1.1 Waarom verduurzamen?

Er is inmiddels brede maatschappelijke en politieke consensus dat er op het gebied van duurzaamheid ingrijpende veranderingen nodig zijn. De recente discussies over stikstof en waterkwaliteit maken weer duidelijk dat echte duurzaamheid meer vraagt dan het minder slecht maken van het bestaande. Juist omdat verduurzaming dus vraagt om echte verandering, zijn er allerlei uitdagingen, belangen, barrières en weerstanden die dit bemoeilijken. Zo ook in de cultuursector, blijkt uit de gesprekken die de raad hierover met vertegenwoordigers van de sector heeft gevoerd. Zou de cultuursector, die volop bezig is de codes rond good governance, fair practice en diversiteit en inclusie in de praktijk te brengen, terwijl hij de negatieve gevolgen van de coronapandemie, inflatie en hoge energieprijzen nog te boven moet komen, nu ruimte kunnen maken voor verduurzaming? En waarom zou de cultuursector zijn vaak schaarse budgetten moeten inzetten voor duurzaamheid terwijl de Nederlandse overheid fossiele brandstoffen blijft subsidiëren en grote vervuilers nog steeds alle ruimte krijgen?

Het zijn vragen die de raad tegengeworpen krijgt en waarop het (formele) antwoord eenduidig is: er is landelijke wet- en regelgeving op het gebied van duurzaamheid waaraan ook de cultuursector zich dient te houden. Leidend in de duurzaamheidsambitie voor de cultuursector zijn de klimaatdoelen zoals die zijn vastgelegd in de Nederlandse Klimaatwet, evenals de doelstellingen van het Coalitieakkoord 2021-2025 en de doelstellingen van het rijksbrede programma *Nederland Circulair in 2050*. Concreet betekent dit dat in 2030 tenminste 55 procent emissiereductie en 50 procent minder verbruik van primaire abiotische grondstoffen moet zijn gerealiseerd ten opzichte van 1990, en dat Nederland in 2050 klimaatneutraal en circulair moet zijn.^[6]

Deze afspraken zijn helder en maken een aparte code duurzaamheid, waarover in het veld wel wordt gesproken^[7], wat de raad betreft dan ook overbodig. Het VN-Klimaatakkoord van Parijs uit 2015, dat de basis heeft gevormd voor de Nederlandse Klimaatwet, is zijn code.

Behalve omdat het moet, wat een externe motivatie is, zijn er ook andere, meer intrinsieke argumenten om te kiezen vóór verduurzaming van de cultuursector. De raad vindt de opwarming en vervuiling van de aarde, evenals het verlies aan biodiversiteit, zulke fundamentele, alles overtreffende problemen, dat iedereen in actie moet komen, ook de cultuursector en de daarbij betrokken overheden en fondsen. Niemand kan zijn ogen sluiten voor de nu al rampzalige overstromingen, orkanen en hittegolven en met uitsterven bedreigde dieren, planten en ecosystemen. Bijna de helft van de wereldbevolking leeft anno 2023 in gebieden die ‘hoogst kwetsbaar’ zijn voor klimaatverandering, becijferde het IPPC, het wetenschappelijk klimaatbureau van de Verenigde Naties, en die situatie gaat niet vanzelf verbeteren.^[8]

Een wellicht nog belangrijker motivatie om meer systematisch en proactief aan de slag te gaan is dat de cultuursector aan zijn eigen toekomstbestendigheid werkt door te verduurzamen. Want verduurzaming maakt weerbaarder. Investeren in duurzaamheid kan uiteindelijk kostenbesparingen opleveren. Het maakt culturele organisaties minder afhankelijk van stijgende prijzen voor energie, grondstoffen, materialen en de verwerking van afval. Verduurzaming biedt de cultuursector bovendien de kans om zijn creativiteit, verbeeldings- en veranderkracht in te zetten voor de enorme duurzaamheidsopgave waar Nederland voor staat. Ook is uit de gesprekken die de raad heeft gevoerd met vertegenwoordigers van de sector gebleken dat bezig zijn met duurzaamheid makers veel inspiratie en creativiteit brengt. Engels onderzoek wijst in diezelfde richting: verduurzaming levert niet alleen artistiek-inhoudelijke ideeën op, maar ook zoektochten naar alternatieve werkwijzen, slimme oplossingen, nieuwe samenwerkingspartners, enzovoorts.^[9] Het stellen van voorbeelden, het inspireren en mobiliseren van maatschappelijke veranderkracht straalt ook positief af op de cultuursector. Omgekeerd kan weinig oog voor duurzaamheid het imago van de sector schaden en op den duur, als duurzaamheid steeds meer de norm is geworden, zelfs contraproductief werken. De cultuursector moet en kan kortom niet achterblijven op het thema duurzaamheid.

1.2 Begrippenkader

1.2.1 Cultuursector

De opdracht om duurzaam te worden gaat iedereen aan. Daarom betreft de raad zijn gehele wettelijke adviesterrein in dit advies, te weten kunsten, erfgoed, creatieve industrie en media.^[10] Voor de leesbaarheid en waar het onderscheid niet van essentieel belang is, wordt in de tekst gesproken van ‘de cultuursector’. Daarbij beperkt het advies zich niet tot organisaties die (meerjarige) subsidie van de overheid ontvangen. De scheiding publiek-privaat, voor zover dat al een strikt binair onderscheid is, doet (hier) voor de raad evenmin ter zake.^[11] Bovendien zal ook het niet-gesubsidieerde deel van de cultuursector, net als andere bedrijven en sectoren in Nederland, een reductiedoel en duurzaamheidsplan moeten opleveren.^[12]

De raad wil hierbij de BES-eilanden niet onbenoemd laten. De verduurzaming van culturele organisaties van Caribisch Nederland vereist echter nader onderzoek door het ministerie van OCW om te bezien of de ervaringen

en (kennis)behoefte bij organisaties en beleidsmakers daar aansluiten op de aanbevelingen zoals die in dit advies voor Europees Nederland worden gedaan.

Hoewel er verschillen tussen sectoren en disciplines zijn, heeft de raad een integraal advies nagestreefd, met aanbevelingen aan en voor de cultuursector als geheel. Naar voorbeeld van Arts Council England is het rijkgeschakeerde veld grofweg bekeken langs de lijnen ‘primair gebouwgebonden organisaties’ en ‘primair producerende organisaties’, met in beide categorieën oog voor zowel grote als kleine spelers. Tot de gebouwgebonden organisaties behoren onder meer erfgoedorganisaties, musea, ondersteunende instituten (waaronder ook de brancheorganisaties), theaters en opleidingen. Gezelschappen, orkesten, ensembles, festivals, film- en televisieproducenten, omroepen, commerciële creatieven als ontwerpers en architecten, vormen samen de tweede categorie. Er zijn overigens ook organisaties die de functie van huis en producent combineren.

1.2.2 Duurzaamheid

In het algemeen wordt onder duurzaamheid het uithoudingsvermogen van systemen en processen verstaan. Voorliggend advies gaat over de ecologische duurzaamheid van de cultuursector, dat wil zeggen de mate waarin de cultuursector zijn emissie, energie- en grondstofverbruik en afval in overeenstemming heeft gebracht met de draagkracht van de aarde en dus binnen ‘de planetaire grenzen’.^[13] Dit begrip werd in 2009 geïntroduceerd en geeft de mensheid een kader waarbinnen zij moet navigeren om duurzaam gebruik te kunnen (blijven) maken van de hulpbronnen van planeet Aarde. De planetaire grenzen moeten het regeneratief vermogen bewaken van ecosystemen voor en in samenhang met de mensheid. Binnen de zeventien bredere Sustainable Development Goals (SDG’s) van de Verenigde Naties, die in 2015 werden opgesteld, beperkt de raad zich in dit advies tot de doelen die raken aan deze planetaire grenzen en betreft hij niet de doelen die gaan over sociale duurzaamheid.^[14] Hoewel sociale duurzaamheid ook van groot belang is en deels verweven met ecologische duurzaamheid, is er in dit adviestraject omwille van focus gekozen voor inperking.^[15]

Om binnen de planetaire grenzen te blijven, moet er verantwoordelijker worden omgegaan met energie, grondstoffen en biodiversiteit. Naast het verlies aan biodiversiteit is de opwarming van de aarde een van de grootste bedreigingen voor de leefbaarheid. De klimaatcrisis of klimaatverandering wordt veroorzaakt door een stijging van de broeikasgassen in de atmosfeer. Het bekendste broeikasgas, tevens de belangrijkste oorzaak van de opwarming van de aarde, is CO₂: koolstofdioxide. Het gebruik van fossiele brandstoffen is een belangrijke oorzaak van CO₂-uitstoot, zowel in directe zin als via het ontginnen en transporteren van grondstoffen en de fabricage van producten.^[16] Biodiversiteit heeft te lijden onder de winning en het overmatig gebruik van grondstoffen, intensief landgebruik en klimaatverandering. Tegelijk kan (herstel van) biodiversiteit juist helpen om klimaatverandering te bestrijden en de impact van natuurrampen te verminderen.

Verduurzaming gaat in de definitie van de raad over het volledig terugbrengen van de negatieve impact op klimaat zodat verdere opwarming en verlies van biodiversiteit worden gestopt. Om dit te kunnen bereiken moet op meerdere oplossingen worden ingezet: vermindering van energiegebruik en overgang naar hernieuwbare energiebronnen (energietransitie); minder, langer en hergebruik van grondstoffen (circulaire economie); en het creëren van gezonde ecosystemen (biodiversiteitsherstel). Op basis hiervan zijn *anders, minder, langer* en *opnieuw* voor de raad sleutelwoorden in de duurzaamheidsopgave van de cultuursector.^[17]

1.2.3 Meeteenheden

CO₂

De ecologische impact die een persoon, organisatie of land maakt op onze leefomgeving – de zogenoemde voetafdruk – kan worden bepaald aan de hand van verschillende meetbare grootheden. Zo kan ons consumptiegedrag worden vertaald naar het aantal mondiale hectaren grond dat ervoor nodig is die consumptie mogelijk te maken en in stand te houden (de ecologische voetafdruk) of naar de hoeveelheid CO₂ die we bij die consumptie uitstoten (de CO₂-voetafdruk). De raad sluit in dit advies aan bij de meest gangbare en relatief minst complexe meeteenheid: de CO₂-uitstoot. De CO₂-uitstoot kan bovendien worden gelieerd aan de internationale klimaatdoelen. Het gaat voor de raad dan over de CO₂-impact van energie en grondstoffen.^[18] Dus niet alleen over de directe CO₂-uitstoot die gepaard gaat met transport en vervoer, maar ook over de indirecte CO₂-impact van materialen en producten. Technisch gezien gaat het niet alleen over CO₂, maar over een bredere groep van broeikasgassen. De invloed van elk van die broeikasgassen kan worden vertaald naar één maatstaf, het ‘CO₂-equivalent’. Gemakshalve wordt in dit advies alleen over CO₂ gesproken.^[19]

Indicatoren

Er zijn verscheidene meetinstrumenten om de CO₂-voetafdruk te bepalen, maar de thema’s waarop gemeten wordt zijn tamelijk generiek. Zes veelgebruikte indicatoren om de eigen voetafdruk in kaart te brengen, zijn:

- Energieverbruik (elektra en warmte)
- Watergebruik
- Afvalscheiding en -verwerking
- Reisbewegingen (zakelijk, transport, publiek)
- Materiaalgebruik
- Catering

De vraag naar de meest impactvolle factoren voor de cultuursector als geheel of voor een branche, een organisatie of een project in het bijzonder wordt in het veld veel gesteld. Wie weet waar de grootste negatieve impact zit, kan bewuste keuzes maken aangaande producten en acties die deze impact veroorzaken. Algemene antwoorden zijn echter niet te geven omdat de dataverzameling in de cultuursector mager is (zie [hoofdstuk 2](#)). Bovendien zijn de meest impactvolle factoren anders voor gebouwgebonden organisaties dan voor producerende organisaties en hybride varianten. Waar de meeste impact zit, kan ook nog eens per discipline verschillen en zelfs per kunstwerk.

Wel is het de raad duidelijk dat voor bijna alle deelsectoren reizen een belangrijke factor is die meer onderzoek verdient. Dat betreft zowel reizen door publiek als door culturele organisaties. Beide laten een voetafdruk achter, maar het is niet bij voorbaat gezegd wie de grootste vervuiler is. Wat veroorzaakt meer CO₂-uitstoot: een band die op tournee is, collectiestukken die internationaal worden ingevlogen, of publiek dat naar een festival of een museum gaat? Ook hier is het antwoord afhankelijk van allerlei factoren: omvang van het project, afstanden, gebruikte transportmiddelen, et cetera. In Engeland is al onderzoek gedaan naar reisbewegingen van festivalpubliek. In 2009 bleek dat publieksreizen 68 procent van de totale emissie van de muziekindustrie veroorzaakte.^[20] Uit onderzoek in 2016 bleek dat de CO₂-voetafdruk van een festival tot wel 80 procent kan worden veroorzaakt door reisbewegingen van publiek, artiesten en crew.^[21]

Naast reisbewegingen verdient ook materiaalgebruik extra aandacht. Wereldwijd is bekend dat de impact van materiaalgebruik ongeveer even groot is als die van energiegebruik. Voor de cultuursector gaat dit dan over zaken als decors, kostuums, materiaal in gebouwen, elektronica en IT-systemen. De grote impact hiervan wordt vaak over het hoofd gezien.

Scopes

Om de grenzen van de eigen voetafdruk – tot waar reikt mijn verantwoordelijkheid? – te bepalen, wordt wereldwijd het Greenhouse Gas Protocol gebruikt.^[22] De methode werkt met drie scopes. Die scopes gaan over de directe en de indirecte CO₂-uitstoot waarmee een organisatie te maken kan krijgen en, daaraan gekoppeld, de mate van controle die een organisatie heeft over de eigen CO₂-uitstoot. Scope 1 gaat over CO₂-uitstoot veroorzaakt door eigen bronnen binnen de organisatie. Het betreft de uitstoot door eigen gebouwen, vervoer- en productie-gerelateerde activiteiten. Scope 2 betreft CO₂-uitstoot door ingekochte en verbruikte elektriciteit of warmte. Binnen scope 3 vallen emissies die ontstaan als gevolg van de activiteiten van de organisatie, maar die voortkomen uit bronnen die geen eigendom van de organisatie zijn en ook niet beheerd worden door de organisatie. Denk hierbij aan de inkoop van diensten, producten en materialen (voor bijvoorbeeld kostuums, decors, tentoonstellingsbouw) van toeleveranciers, aan zakelijk vliegverkeer en aan reisbewegingen van publiek. Scope 3 is weliswaar de meest complexe, want deels vallend buiten de directe invloedssfeer van organisaties, maar wel één met enorme impact. Wereldwijd is de inkoop van producten en materialen goed voor bijna 50 procent van de totale wereldwijde CO₂-voetafdruk^[23]. Ook het aantal reisbewegingen is in de Nederlandse cultuursector met een miljoenenpubliek een factor van belang. Aan bioscopen, musea, bibliotheken, poppodia, theaters en festivals alleen al werden in 2017 ruim 170 miljoen bezoeken afgelegd.^[24] De raad adviseert om alle drie de scopes te betrekken in de duurzaamheidsopgave van de cultuursector.

1.3 Rollen cultuursector in de duurzaamheidstransitie

De cultuursector kan bijdragen aan het realiseren van de duurzaamheidsdoelstellingen van Nederland door zelf te verduurzamen, maar ook in bredere maatschappelijke zin een rol van betekenis spelen. Dankzij zijn

unieke creatieve denk- en verbeeldingskracht en grote publieksbereik kan de betekenis van de cultuursector in de duurzaamheidstransitie – zijn ‘handafdruk’ – veel verder gaan. De raad hecht grote waarde aan deze positieve en constructieve kijk op de sector en zijn toekomst. Hij zet met dit advies in op de volgende drieslag:

1. Duurzame bedrijfsvoering

De meest directe en meetbare bijdrage die culturele organisaties kunnen leveren, is het verduurzamen van hun bedrijfsvoering. Onder bedrijfsvoering worden zowel de primaire activiteiten van een organisatie verstaan, als de activiteiten die de primaire activiteiten ondersteunen. Tot de primaire activiteiten rekent de raad de productie, distributie en presentatie van cultuur, de ondersteunende activiteiten (secundaire bedrijfsvoering) kunnen worden georganiseerd aan de hand van het PIOFACH-model: Personeel (bijvoorbeeld reisbewegingen), Informatievoorziening (bijvoorbeeld digitaal of print, papiersoort, oplages), Organisatie (bijvoorbeeld afval, energie, meubilair, catering, kostuums en decors), Financiën (bijvoorbeeld verdienmodellen, inkomsten, pensioenen, sponsoring^[25]), Algemene zaken, Communicatie en Huisvesting (bijvoorbeeld kantoren, studio’s, opslagruimten, podia, presentatieruimten). Over al deze aspecten kan de vraag worden gesteld: hoe duurzaam zijn ze?

2. Duurzaamheid artistiek-inhoudelijk agenderen

Het gebeurt al regelmatig en past uitstekend bij het maatschappelijk engagement van cultuur: voorstellingen, tentoonstellingen, concerten, films, tv-series over of gerelateerd aan duurzaamheid of waarin duurzaamheid op een toegankelijke en inspirerende manier wordt verbeeld, vergelijkbaar met product placement in films. Ook duurzame architectuur adresseert de thematiek. De recente theaterproducties over Shell en Tata Steel^[26], het alternatief klimaattribunaal *The Court for Intergenerational Climate Crimes*^[27] of *Phoenix Reborn* van de Nederlandse klimaatcomponist Tim Kliphuis zijn slechts een kleine greep uit de vele projecten van de afgelopen jaren. De cultuursector kan duurzaamheid artistiek-inhoudelijk adresseren en zo op de agenda zetten.^[28] De sector bereikt bovendien een miljoenenpubliek. Uniek aan cultuur is haar verbeeldingskracht. Zij is in staat hoofd én hart te raken, om te confronteren en te inspireren. Cultuur kan draagvlak voor verandering creëren en gedragsverandering teweegbrengen. De cultuursector heeft hiermee de potentie om het thema duurzaamheid breed toegankelijk en voelbaar te maken. Overigens ziet de raad het programmeren van duurzaamheid als aanvullend. Het kan niet de verduurzaming van de eigen organisatie vervangen – dat zou een vorm van ‘greenwashing’ zijn.

3. (Mee)werken aan transitievraagstukken

De cultuursector kan zijn creatieve denkkraft inzetten om bij te dragen aan maatschappelijke transitie. In deze transitie is nood aan verbeelding, experimenten, nieuwe oplossingsrichtingen, kritische vragen, inspiratie en het betrekken van veel grotere en diverse groepen uit de samenleving. Dit betreft zowel de duurzame hervorming van de cultuursector zelf –

hoe moet die er in 2050 uitzien, hoe kan die anders functioneren? – als de samenleving in bredere zin, op domeinen zoals voedsel, energie, zorg, onderwijs, wonen en mobiliteit. Het is een kans voor de sector om zijn werkterrein te vergroten, maar ook voor overheden en bedrijfsleven: kunstenaars, architecten en ontwerpers zijn goed in verbeelden, in anders denken, in het schetsen van nieuwe visies, in oplossingen vinden die anderen niet voor mogelijk houden en in het uitdagen van gevestigde structuren. Zij kunnen die kracht inzetten voor het ontwikkelen van alternatieve oplossingen en routes voor de verduurzaming van Nederland. Dat is ook wat de nieuwe master *Planetary Poetics* aan het Sandberg Instituut beoogt. Op dezelfde lijn zit het EU-initiatief New European Bauhaus (zie [hoofdstuk 3](#)). Voorwaarden voor het welslagen van deze rol zijn dat het overheidsbeleid ruimte creëert voor de sector en deze creatieve aanpak, en de waarde van cultuur uitdraagt in de samenleving. Alleen dan kan de toegevoegde waarde die cultuur heeft in het denken over klimaatvraagstukken tot bloei komen.

1.4 Transitieproces

De raad waagt zich in dit advies niet aan een voorspelling hoe de cultuursector er in 2050 uit zal zien. Wel gaat hij ervan uit dat de cultuursector onvermijdelijk een transitie zal hebben doorgemaakt wil ze de duurzaamheidsdoelen hebben gerealiseerd. Een transitie die al is begonnen en zal en moet versnellen. De cultuursector wijkt hierin niet af van andere maatschappelijke sectoren, waarbij steeds de vraag is hoe een sector kan loskomen van het bestaande en aan kwaliteit en veerkracht kan winnen, terwijl hij de duurzaamheidstransitie doormaakt. Om meer begrip van dit proces te krijgen, heeft de raad gebruik gemaakt van de transitiekunde ^[29], de leer die zich verdiept in de wijze waarop gevestigde sociale structuren binnen een samenleving veranderen. Het geeft inzicht in de onderliggende oorzaken en de dynamiek die ertoe leidt dat collectieve manieren van denken, werken en organiseren die historisch zijn gegroeid vastlopen, onder druk komen te staan en structureel veranderen.

In algemene zin is een transitie een proces waarin door maatschappelijke druk een bepaald systeem uit evenwicht raakt en via een wisselwerking tussen opbouw en afbraak naar een nieuw evenwicht schuift. Uit transitieonderzoek blijkt dat zo'n proces altijd gepaard gaat met weerstanden, twijfels en chaos. Maar ook met creativiteit, doorbraken en nieuwe perspectieven. Transities duren vaak jaren en kenmerken zich door relatief korte en heftige perioden met schokken voor de direct betrokkenen en professionals. Omdat onzekerheden en dilemma's onderdeel van het proces zijn, bieden partijen die binnen en vanuit het bestaande systeem opereren vaak weerstand. Ze proberen transities te vertragen of naar hun hand te zetten. Daar tegenover staat echter een andere wetmatigheid: als een systeem op de lange termijn niet vol te houden is, dan raakt men op een goed moment hoe dan ook de controle kwijt. Die druk wordt mede opgevoerd doordat steeds meer mensen op zoek gaan naar alternatieven en loskomen van de gevestigde manieren van denken en doen.

Vanuit duurzaamheid bezien, staat het huidige model van de cultuursector, zeker in combinatie met de andere uitdagingen, steeds meer onder druk. De raad constateert bovendien dat er nauwelijks beleidsmatige aandacht voor duurzaamheid in de sector is, en dat de veranderingen traag verlopen en weinig diepgaand zijn. Tegelijk toont de cultuursector zich responsief ten opzichte van de duurzaamheidsdiscussie: allerlei alternatieven zijn in ontwikkeling en dienen zich aan. De transitie in de cultuursector is onvermijdelijk en al gaande. Nu de maatschappelijke druk om te verduurzamen oploopt, zal zowel de weerstand als de inzet op verandering snel toenemen. Vanuit transitieperspectief is dit de fase waarin ook institutionele veranderingen (kunnen) gaan optreden. Dit betekent dat de kans op verrassingen toeneemt en dat geleidelijke verbeteringen steeds minder opleveren. Om hierop te anticiperen en het transitieproces een gewenste kant op te versnellen, kan de cultuursector de eigen verduurzaming ondernemend ter hand te nemen. Zo kunnen partijen met elkaar de structurele veranderingen bewust aangaan en houden ze – het klinkt paradoxaal – enigszins de regie over een nieuwe, nog onbekende toekomst.

1.5 De actoren en hun grondhouding

De transitie naar een duurzame cultuursector is in de ogen van de raad nadrukkelijk een gedeelde verantwoordelijkheid en bovendien noodzakelijk om een legitieme en effectieve rol te kunnen spelen in de bredere maatschappelijke duurzaamheidstransities. De belangrijkste partijen in dit proces zijn:

- De cultuursector: culturele organisaties, bureaus, makers, opleidingen en brancheverenigingen
- De financiers: publiek en privaat
- De overheden: rijk (ministeries van OCW, BZK, EZK, IenW en BZ), provincies en gemeenten

Om de cultuursector succesvol te verduurzamen en maximaal te laten bijdragen aan de brede maatschappelijke duurzaamheidstransitie, is het nodig dat alle betrokken actoren een gedeelde grondhouding, urgentie en ambitie hebben. Voor de raad zijn hierin de belangrijkste uitgangspunten: samenwerking, structurele aandacht en rechtvaardigheid. Samenwerking is een voorwaarde om de complexe transitie en de noodzakelijke versnelling te bereiken. De ecologische crisis en de gestelde doelen in wetgeving en politiek maken dat er geen tijd te verliezen is en dat partijen van elkaars kennis gebruik moeten kunnen maken. Samenwerking en kennisdeling zijn van belang binnen de cultuursector, maar ook tussen de rijkscultuurfondsen, tussen de verschillende ministeries en tussen rijk, provincies en gemeenten. Daarnaast is structurele aandacht van alle betrokken actoren nodig. Die maakt een bestendige en duurzame cultuursector realistischer. Voor culturele organisaties betekent het dat duurzaamheid een integraal onderdeel van de bedrijfsvoering zal moeten worden en op de agenda's van toezichthouders moet komen te staan. Voor de verschillende overheden betekent het dat duurzaamheid deel gaat uitmaken van het cultuurbeleid en dat cultuur wordt meegenomen in het duurzaamheidsbeleid. Rechtvaardigheid tenslotte draait om gelijke behandeling. De raad vindt dat elk beleidsterrein en elke sector,

ook de cultuursector, zich tot het uiterste moet inspannen om zijn voetafdruk (verder) te verminderen. Hij onderschrijft daarbij de aanbeveling van de WRR dat de verdeling van de kosten als ‘rechtvaardig’ moeten worden ervaren, omdat anders het draagvlak onder druk komt te staan.^[30] Met andere woorden: draagvlak voor verduurzaming valt weg wanneer de ene sector wel financieel wordt geholpen te verduurzamen en de andere niet. De cultuursector kan veel en is creatief, maar heeft niet de draagkracht om de eigen verduurzaming volledig zelf te realiseren.

Good practice: Eurosonic Noorderslag (ESNS)

'Eurosonic Noorderslag (ESNS), het jaarlijkse showcasefestival in Groningen voor nieuwe Europese en Nederlandse muziek, erkent de urgentie van de klimaatcrisis. We streven ernaar om de muziekindustrie op weg te helpen naar een duurzame toekomst. Sinds 2019 is ESNS onderdeel van de Green Deal, een Europees samenwerkingsverband met als doel vooruitgang te boeken in het organiseren van circulaire, energieneutrale, zero waste festivals in 2025. ESNS wordt inmiddels internationaal erkend als voorloper en inspirator op het gebied van duurzaamheid.

Onder de titel *Music forever* is duurzaamheid een van de speerpunten van ESNS. Ons langetermijnbeleid bestaat enerzijds uit het zetten van concrete stappen om de CO₂-uitstoot van het eigen evenement te verminderen en anderzijds uit het faciliteren van kennisuitwisseling. ESNS wil het bewustzijn over duurzaamheid vergroten en andere organisaties inspireren tot innovatieve actie.

Op weg naar die duurzame toekomst hanteren we een aantal uitgangspunten. Voorop staat *practice what you preach*: vertel het eerlijke en complete verhaal en handel daarnaar. Daarnaast vinden we het belangrijk in te zetten op ontwikkelingen die niet alleen duurzaam lijken maar die dat ook zijn: *be real*. Verder is *make impact* een goede stelregel: ga uit van schaalbare oplossingen die breder inzetbaar zijn dan voor ESNS alleen, zodat de impact groter kan zijn dan alleen binnen ESNS.

Binnen duurzaamheid werken we op zes thema's: Transport, Materialen, Eten & Drinken, Energie, Water en Maatschappij & Biodiversiteit. In de afgelopen jaren heeft ESNS veel ontwikkelingen doorlopen. Het festival is afgestapt van fossiele brandstoffen voor tijdelijke energievoorzieningen en rijbewegingen in de stad Groningen. Vanaf 2024 zal het aggregaat-loos zijn. Voor de aankleding gaan we uit van hergebruik van materiaal in een modulaire vorm. Bezoekers en artiesten stimuleren we op laagdrempelige wijze om te kiezen voor duurzaam reizen, en alle catering, ook die voor artiesten en crew, is vegetarisch. Op onderdelen, zoals de brandstof voor aggregaten, hebben we vaker metingen gedaan, maar over de festivaleditie 2023 zullen we een complete nulmeting uitvoeren. Daarvoor gebruiken we het meetinstrument van de Green Deal Circular Festivals.

Ook in de organisatie en het netwerk is er het een en ander veranderd. ESNS werkt sinds 2018 jaarrond met een duurzaamheidscoördinator en heeft een werkgroep duurzaamheid. We trekken op met sociale en innovatieve partners, waaronder Innofest. Daarbij wordt het festival gebruikt als testlocatie voor duurzame startups. ESNS helpt andere organisaties te verduurzamen, onder meer via een zelf ontwikkelde roadmap-tool, en is mede-initiator en onderdeel van het initiatief GROENN, Groene Evenementen Noord-Nederland.

ESNS heeft grote stappen gezet in verduurzaming en het agenderen ervan in de programmering. Maar zo'n transitie gaat niet zonder slag of stoot. Een belangrijk obstakel is tijd. Partners en leveranciers zijn nog niet zover, of hebben tijd nodig om technische mogelijkheden of financiële modellen te implementeren. Ook kan het zijn dat technieken wel beschikbaar zijn, maar nog niet op grotere schaal toepasbaar. Dan zijn de innovaties en de wil er wel, maar loopt de toepassing achter. Kostbare tijd gaat ook verloren als er aan duurzaamheid geen prioriteit wordt gegeven. Duurzaamheid is voor veel organisaties geen kernactiviteit, wat betekent dat andere zaken voorgaan. Daardoor worden processen vertraagd en wordt reeds geboekte vooruitgang soms tenietgedaan.'

esns.nl/nl/info/sustainability

Good practice: Jan van Eyck Academie

'De Jan van Eyck Academie is een internationale postacademie die kunstenaars, vormgevers en andere creatieve onderzoekers voor een residentie van een jaar uitnodigt om hun werk te verdiepen en ontwikkelen. Sinds 2018 ligt onze inhoudelijke focus op het onderzoek naar de rol en betekenis van kunst, vormgeving en andere creatieve praktijken in relatie tot de klimaatcrisis. De academie doet dit via haar programma's, maar ook door te kijken naar de organisatie, het residentie-model en de omgang met de deelnemers.

De academie hanteert geen nauwe kijk op duurzaamheid, maar ziet inclusie als wezenlijk onderdeel van een rechtvaardige transitie. Aan de basis van de selectieprocedure en begeleiding van deelnemers ligt sociaalgeografische, disciplinaire en sectorale verbreding. Er worden ook koks, boeren en wetenschappers aangenomen, kandidaten met een gezin zijn welkom, evenals duo's en collectieven. Sommige residenties vullen we samen met partners in. Zo hebben we met de Urban Futures Studio van de Universiteit van Utrecht een Low Carbon fellowship opgericht, waarbij residenten direct samenwerken met klimaatmodelleurs en wetenschappers. Dit levert een spannende groepsdynamiek op en een verscheidenheid aan artistieke perspectieven.

Een duurzame maakpraktijk vinden we belangrijk. Met de online Future Materials Bank als basis bevordert het programma Future Materials onderzoek, experiment en kennisuitwisseling rond duurzame kunstenaarsmaterialen. De bank heeft al meer dan 360 materialen en vijfduizend gebruikers per maand, en groeit snel. Mooie voorbeelden zijn mycelium, een bouw materiaal op basis van zwammen en schimmels, en ocragela: een duurzaam, biologisch afbreekbaar plaatmateriaal bestaande uit oker, gelatine, glycerine en water.

Verder kijken we natuurlijk naar de verduurzaming van onze bedrijfsvoering. In 2020 heeft Bureau 8080 onderzocht waar de academie staat en wat er moet worden gedaan voor een BREEAM-certificaat. Dit heeft geleid tot de instelling van een green team. We houden statistieken bij over gas -en elektriciteitsverbruik met 2021 als basisjaar. Door de verwarmingsinstallaties te isoleren, is ons gasverbruik met 25 procent verminderd. Voor drukwerk gebruiken we alleen risografie, dat werkt op basis van rijstzemelenolie. Giftige oplosmiddelen of inktten zijn verleden tijd. Op dit moment werken we aan een groter plan voor het verduurzamen van het gebouw. Een idee is het gedeeltelijke overkappen van het gebouw met hout en glas.

Voor publiek organiseren we jaarlijks de Urgency Intensive, een driedaags festival dat de relatie tussen kunst en klimaatverandering onderzoekt. In voorgaande edities zijn er debatten gevoerd met kunstenaars, vormgevers, wetenschappers (waaronder de vicevoorzitters van het Intergovernmental Panel on Climate Change) en publiek. Het heeft geleid tot het oprichten van een werkgroep waarin cultuurmakers en denkers een kritische rol vervullen in relatie tot klimaatdatabeoordeling.

Minder positief is dat onze nieuwe koers op onze gelimiteerde capaciteit en financiële slagkracht drukt. We zien bijvoorbeeld een toename van deelnemers uit conflictlanden met ingewikkelde visaprocedures. Duurzame investeringen in infrastructuur en gebouw zijn onontbeerlijk, wat een direct effect op onze exploitatie heeft. De transitie naar alternatieve materialen betekent uiteindelijk ook een hoger productiebudget voor deelnemers, omdat de kostprijs van materialen omhooggaat. Gelukkig hebben we voor de huisvesting van onze deelnemers een doorbraak bereikt: in 2024 gaan we met Wonen Limburg en Wyckerveste 35 appartementen bouwen. Onze duurzaamheidsdoelstellingen op het gebied van energiezuinigheid, watermanagement, licht- en luchtkwaliteit nemen we direct mee.'

2. Stand van zaken

Nederland is nog lang niet klimaatneutraal en circulair. Hoewel data goeddeels ontbreken, is het aannemelijk dat dit ook voor de cultuursector geldt. Toch staat duurzaamheid vaak niet hoog en permanent op de agenda van veel culturele organisaties. Vanuit de overheid is er ook weinig aandacht voor duurzaamheid in de cultuursector, noch voor de bijdrage die cultuur aan de maatschappelijke duurzaamheidstransities kan leveren. Het beeld dat uit onderzoeken en gesprekken met de sector ontstaat, is een beeld van stagnatie.

Tegelijkertijd constateert de raad dat het tij voorzichtig aan het keren is. In de cultuursector en in de cultuurpolitiek lijkt er in toenemende mate te worden getwijfeld over de huidige manier van werken en produceren. De vraag wordt gesteld in hoeverre deze op langere termijn vol te houden zijn – niet alleen vanuit ecologisch perspectief, maar ook vanuit een welzijns- en financieel perspectief. Een duurzame cultuursector is steeds vaker onderwerp van gesprek in de sector en de media^[31], en binnen de verschillende deelsectoren ontstaan duurzame initiatieven. Er is een brede motivatie om ‘iets aan duurzaamheid te doen’. Een kleine groep koplopers heeft de daad al bij het woord gevoegd. De cultuursector staat op het omslagpunt naar een nieuwe toekomst en is toe aan een injectie in de vorm van steun en stimulans.

2.1 Ecologische voetafdruk cultuursector

Om inzicht te krijgen in het werk dat de cultuursector en zijn stakeholders nog te wachten staat als het gaat om verduurzaming, is het belangrijk de ecologische voetafdruk van de sector te kennen. Pas als bekend is hoe groot de CO₂-uitstoot is en wat de grootste vervuilende factoren in de verschillende branches of organisaties zijn, kan een effectief plan van aanpak worden gemaakt. Op dit moment zijn er geen data voorhanden om te bepalen hoe groot de (directe en indirecte) voetafdruk van de sector is. Dat bevestigen de Boekmanstichting en Bureau 8080, die sinds 2019 onderzoek doen naar cijfers, motivatie, activiteiten, tools en beleid aangaande duurzaamheid in de Nederlandse cultuursector.^[32] De cijfers van CBS Statline en de Klimaatmonitor zijn onvolledig en onbruikbaar: die gaan over de veel bredere bedrijfstakken ‘cultuur, sport en recreatie’ en ‘cultuur, recreatie en overige diensten’, waarin tegelijkertijd een groot deel van de cultuursector zoals de raad die definieert niet is vertegenwoordigd. De cijfers betreffen bovendien vooral energieverbruik en de bijbehorende uitstoot van de organisaties zelf. Niet meegenomen is de zo belangrijke scope 3, met onder andere de ingekochte materialen en producten en de reisbewegingen van het publiek (zie [hoofdstuk 1](#)).

Sommige individuele organisaties meten wel en hebben daardoor meer inzicht in hun voetafdruk, hoewel niet altijd over alle duurzaamheidsaspecten. Deze organisaties zijn soms al een paar jaar met verduurzaming bezig en geven aan nog een flinke inspanning te moeten verrichten om de duurzaamheids-

doelstellingen te halen. Er is geen reden om te veronderstellen dat de ontwikkeling bij de organisaties die geen metingen hebben verricht positiever is.

Om een indicatie van de ecologische voetafdruk van de cultuursector te krijgen, kan worden gekeken naar het aandeel van de sector in de economie en de beroepsbevolking. Dat aandeel is groot. Volgens het CBS bedroeg de werkgelegenheid in ‘de cultuur- en mediasector’ (dat is inclusief de creatieve industrie) 320.000 arbeidsjaren (4,5 procent van de totale werkgelegenheid) en bedroeg de bijdrage aan de totale Nederlandse economie (het bbp) 25,5 miljard euro ofwel 3,7 procent. Ter referentie: dit is meer dan de bijdrage van sport (1,0 procent).^[33] Omdat de cultuursector zoveel mensen raakt – makers, toeleveranciers, publiek – vindt de raad het juist te stellen dat de cultuursector een niet geringe voetafdruk heeft en dat verduurzaming dus een belangrijke bijdrage kan leveren aan een duurzaam Nederland. Tel daarbij op de invloed die cultuur artistiek-inhoudelijk kan hebben en de bijdrage die hij kan leveren aan transitievraagstukken in een bredere maatschappelijke context en de impact is nog vele malen groter.

2.2 Ontwikkelingen cultuursector

Uit onderzoek van de Boekmanstichting en Bureau 8080 blijkt dat er in de cultuursector goede wil is om te verduurzamen en dat er behoorlijk wat losse initiatieven en samenwerkingen zijn, maar dat van duurzaamheidsbeleid bij de organisaties nog weinig sprake is. Uit een enquête die zij in de vroege zomer van 2022 uitzetten onder organisaties uit de culturele en creatieve sector (respons: 216) blijkt dat verduurzaming zeer belangrijk wordt gevonden (8,8 op een schaal van 1 tot 10). Bij de meeste respondenten lijkt verduurzaming echter geen structureel onderdeel van de bedrijfsvoering te zijn: 64 procent heeft geen plan waarmee aan verduurzaming wordt gewerkt, bij 57 procent van de respondenten is er niemand voor verduurzaming verantwoordelijk en bij 83 procent worden geen cijfers over verduurzaming bijgehouden.^[34]

De gesprekken die de raad heeft gevoerd bevestigen dit beeld. De cultuursector toont zich bewust van de noodzaak van verduurzaming en er zijn allerlei goede ideeën, voorbeelden, tools, handleidingen, keurmerken en kennis- en adviesplatforms.^[35] De ambities zijn echter nauwelijks gekwantificeerd en worden nog niet in beleid omgezet, enkele koplopers daargelaten. Het lijkt er sterk op dat de aandacht vooral uitgaat naar het verduurzamen van het bestaande en dat wordt gekeken naar duurzaamheidsmaatregelen die snel in te voeren zijn en weinig kosten. Fundamentele keuzes aangaande de werkwijze en inrichting van de sector blijven buiten beeld. De drie activiteiten die het vaakst worden uitgevoerd, zijn het scheiden van afval, programmatisch aandacht besteden aan de klimaatcrisis en het stimuleren van medewerkers om met het openbaar vervoer te reizen.^[36] De sector onderneemt kortom te weinig actie om daadwerkelijk duurzaamheidsbeleid te ontwikkelen. Tevens ontbreekt het aan een routekaart, gebaseerd op een goed begrip van de eigen voetafdruk.

De raad heeft geprobeerd te achterhalen of sommige deelsectoren verder zijn dan andere. Dat blijkt lastig te beoordelen zonder data. Een kleine kopgroep in de festivalsector is zeer ondernemend en onderzoekend als het gaat om duurzaamheid. Verder leeft in het veld het idee dat de creatieve industrie, een van de negen topsectoren, het verst is met verduurzaming, maar dat beeld wil de raad nuanceren. De creatieve industrie draait mee in programma's van OCW en 'Energietransitie en duurzaamheid' is een van de onderwerpen van de *Kennis- en innovatieagenda 2020-2023* van CLICKNL, het kennis- en samenwerkingsverband van de creatieve industrie. Maar of projecten op het gebied van gaming, mode, architectuur et cetera in de praktijk duurzaam zijn, is een discussiepunt. Zolang duurzaamheidscriteria niet structureel zijn ingebed in aanbestedingen zijn ontwerpers vaak genoodzaakt in te leveren op duurzaamheid ten gunste van lagere prijzen, blijkt uit de gevoerde gesprekken. Dit neemt niet weg dat er ook architectenbureaus zijn die van duurzaam bouwen hun businessmodel hebben gemaakt en die laten zien dat duurzaam werken lonend kan zijn.

Een positieve ontwikkeling is dat brancheverenigingen en koepelorganisaties zich steeds bewuster tonen inzake duurzaamheid en in actie komen. Zo heeft de Museumvereniging de Stichting Verduurzaming Musea opgericht en werkt de Nederlandse Associatie voor Podiumkunsten (NAPK) sinds kort met een kwartiermaker duurzaamheid. Sinds eind 2022 timmert ook de filmsector flink aan de weg, mede door de inzet van het Nederlands Filmfonds (een van de zes rijkscultuurfondsen). Bij de omroepen heeft de NPO een coördinerende rol op zich genomen in het verduurzamen van productie, distributie en bedrijfsvoering. Voor wat betreft productie wordt ingezet op het gebruik van de CO₂-calculator ALBERT, en dan voor de hele keten: omroepen, productiebedrijven én faciliterende bedrijven. Federatie Cultuur, Taskforce Culturele Sector en Kunsten '92 trekken inmiddels samen op om te komen tot een gemeenschappelijke, door de brancheverenigingen gedragen agenda voor duurzaamheid en klimaat. Meerdere bovensectorale instellingen en culturele belangenverenigingen werken aan de totstandkoming van een Cultuurberaad Klimaat. Ook vanuit de digitale hoek staat duurzaamheid op de agenda. Binnen het Netwerk Digitaal Erfgoed is een Wegwijzer duurzaamheidsbeleid ontwikkeld voor het behoud van – en toegang tot – digitale erfgoedcollecties en onderzoekt de netwerkgroep Green IT de milieu-impact van digitaal erfgoed, evenals de noodzakelijke maatregelen om die voetafdruk te verminderen.^[37] Het Kennisinstituut cultuur & digitale transformatie DEN onderzoekt, in samenwerking met de Boekmanstichting, oplossingen voor de zogenoemde e-waste in de cultuursector.^[38]

Een deel van de niet-gesubsidieerde organisaties heeft al te maken met richtlijnen en verplichtingen voor het bedrijfsleven, zoals de Corporate Sustainability Reporting Directive (CSRD), de rapportageplicht die sinds november 2022 geldt voor bedrijven boven een bepaalde grootte. Als gevolg van deze richtlijn worden vanaf 2024 steeds meer bedrijven verplicht te rapporteren over de impact van hun activiteiten op mens en milieu.^[39]

Beschikbaarheid informatie en kennis

De informatie over en kennis van verduurzaming worden door verschillende partijen in de cultuursector verzameld en ontwikkeld. Film for Future en

Green Film Making spannen zich in om filmproducenten duurzaam te laten produceren, ALBERT Nederland doet datzelfde voor de Nederlandse omroepwereld en ook voor film via het Nederlands Filmfonds. Monumenten kunnen terecht bij De Groene Grachten en Kennis- en adviesplatforms als Green Leisure/Green Stages, Green Events en Bureau 8080 richten zich meer op de podiumkunsten, de festivals en de evenementen. Voor bedrijven is er het keurmerk Green Key, gebouwen kunnen als leidraad BREEAM-NL nemen, een ander keurmerk, maar ook de Toolkit Duurzaamheid Erfgoed, De Groene Menukaart. Daarnaast zijn er verschillende, al dan niet gratis meet-instrumenten in gebruik, van de internationaal veelgebruikte Life Cycle Analysis (LCA) en de Creative Climate Tools uit Engeland, tot de Milieubarometer, de Green Deal Circular Festivals (GDCCF)-monitor en de CO₂-calculator van ALBERT. In elke deelsector of discipline zijn enkele instellingen actief die inspirerende activiteiten laten zien, zoals het noordelijke festivaltrio Eurosonic Noorderslag, Into the Great Wide Open en Oerol, Het Scheepvaartmuseum, Jan van Eyck Academie, Nationale Opera & Ballet, RTL of Silbersee, allemaal partijen met wie de raad sprak (zie de Good Practices in dit advies). Een centraal punt waar informatie en kennis samenkomen en worden gedeeld, ontbreekt.

2.3 Ontwikkelingen overheid

Waar het de cultuursector ontbreekt aan beleid op het gebied van duurzaamheid, is er in het overheidsbeleid geen consistente aandacht voor verduurzaming in de cultuursector als geheel, noch voor de rol die cultuur kan spelen in maatschappelijke transitievraagstukken. Het ontbreken van overheidsbeleid inzake verduurzaming werkt weinig stimulerend voor de cultuursector en kan voortgang in de weg staan. Er is inhoudelijke noch financiële steun, en ook geen verplichting. Zonder vereisten op het gebied van duurzaamheid is het voor organisaties bovendien lastiger om duurzaamheid te eisen van hun samenwerkingspartners en toeleveranciers.

Het ministerie van OCW ontfermde zich met partners tot op heden alleen over de verduurzaming van monumenten en musea, bijvoorbeeld via de Erfgoed Deal uit 2019 en de Routekaart Verduurzaming Monumenten uit 2020. De laatste is opgezet door de monumentensector, wordt ondersteund (met name door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) en is een van de twaalf routekaarten die in het Klimaatakkoord van 2019 waren afgesproken. Ook is er aandacht voor ontwerp en ontwerpend onderzoek als methodiek voor de aanpak van complexe maatschappelijke opgaven via het Programma Ontwerpend Onderzoek voor de jaren 2023-2025. Bij subsidieverlening aan instellingen in de Basisinfrastructuur worden echter geen duurzaamheidseisen gesteld, en in het Internationaal Cultuurbeleid en het Mediabeleid (Concessiebeidsplan NPO) van OCW is evenmin een strategie ten aanzien van duurzaamheid bepaald.

Tegelijkertijd ziet de raad dat er vanuit OCW een beweging gaande is die hij van harte toejuicht. In *De kracht van creativiteit*, haar meerjarenbrief voor 2023-2025, geeft de staatssecretaris aan verduurzaming verder te willen trekken dan monumenten en musea: ‘Verduurzaming is een onderwerp van de

hele culturele en creatieve sector. Het gaat daarbij om de gebouwen, maar ook om een duurzame manier van ontwerpen, produceren en presenteren (...)

De creativiteit en het grote publieksbereik maken dat de sector een voortrekker kan zijn.^[40] In reactie op kamervragen gaf de staatssecretaris ook aan te willen kijken naar concrete maatregelen, van de oprichting van een kennisplatform tot het opnemen van duurzaamheidsafspraken bij de financiering van de culturele sector.^[41] In antwoord op vragen van de Eerste Kamer over die meerjarenbrief heeft zij aangegeven dat er OCW-breed via het nieuwe programma Klimaat & Energie zal worden ingezet op duurzaamheid en de cultuursector. Dat programma komt nog in 2023 uit en heeft betrekking op huisvesting, onderwijs, wetenschap, leefomgeving en mobiliteit, maar ook op een dwarsdoorsnijdend thema als de inzet van creativiteit bij duurzaamheid.

Ook de door OCW gefinancierde rijkscultuurfondsen hebben duurzaamheid niet als subsidiecriteria. Zij onderzoeken de mogelijkheden nog, wachten op een beleidskader of vinden duurzaamheid zo'n vanzelfsprekend deel van hun sector dat ze een apart criterium vooralsnog niet hanteren. Alleen het Nederlands Filmfonds gaat duurzaamheid uit eigen beweging per 1 juli 2023 in zijn regelingen opnemen. Vooruitlopend op voorliggend advies heeft de raad afgelopen maart in zijn *Advies aanvraag- en beoordelingsproces BIS 2025-2028* aanbevelingen gedaan om BIS-instellingen vanaf 2025 te verplichten werk te maken van duurzaamheid, waarbij de overheid het (laten) uitvoeren van een nulmeting en het (laten) opstellen van een duurzaamheidsplan faciliteert. De raad adviseerde bovendien om in deze ontwikkeling ook de rijkscultuurfondsen mee te nemen.

In het verlengde van de tot nu toe beperkte aandacht van OCW voor een duurzame cultuursector valt eveneens op dat de cultuursector, hoewel economisch en maatschappelijk een speler van belang (zie 2.1), in de politieke duurzaamheidsagenda's überhaupt niet of nauwelijks apart wordt geadresseerd. Aan de vijf klimaattafels en in de vijf Transitieagenda's Circulaire Economie^[42] was de cultuursector niet uitgenodigd en ook in de juist geïnstalleerde Klimaatraad ontbreekt cultuur. In recente onderzoeken van de drie planbureaus CPB, SCP en PBL wordt de cultuursector niet direct geadresseerd, of alleen indirect via de bebouwde omgeving.

Een sturend en stimulerend kader ontbreekt tot slot bij gemeenten, vooral waar het gaat om de verduurzaming van musea en theaters in eigendom van de gemeente en de vergunningverlening voor bijvoorbeeld culturele evenementen. Musea en theaters in eigendom van gemeenten behoren tot de Sectorale Routekaart Gemeentelijk Maatschappelijk Vastgoed (2020), maar er is geen specifiek plan voor, zoals dat er wel is voor bijvoorbeeld de sportsector. De deelportefeuille Cultuur heeft geen eigen route binnen de routekaart.^[43]

Good practice: Topkapi Films

Topkapi Films deed in 2022 mee met een duurzaamheidspilot van het Filmfonds en de Universiteit Utrecht bij de productie van de 8-delige tv-serie *Santos*. De ecomanager en uitvoerend producent hebben daarbij zorgvuldig alle stappen onderzocht die nodig zijn om effect te genereren ten opzichte van niet-duurzame producties. Hierbij moet worden gedacht aan de tijd die wordt gestopt in voorbereiding en kennisoverdracht aan crew en cast, tot aan het maakproces en facilitaire zaken als elektrische auto's, zonnepanelen op locatietenten en hybride aggregaten.

Gebleken is dat de meeste crewleden de groene ambities bij aanvang van een productieproces van harte onderschrijven en de urgentie goed begrijpen, mits de kwaliteit van de productie zelf er maar niet onder lijdt. Op het moment dat het maakproces meer onder druk komt te staan – wat vaker regel is dan uitzondering – zijn duurzaamheidsambities de eerste die weer sneuvelen.

Er gebeurt al vele jaren hetzelfde op het gebied van duurzaamheid: we zijn inmiddels gewend om geen scenario's meer te printen, vegetarische catering aan te bieden en er worden geen plastic wegwerpbekers meer gebruikt. Maar dit zien we als kleine stapjes en we zijn in de afgelopen periode vooral op zoek gegaan naar grotere stappen.

Een sleutel tot verduurzaming blijkt te zitten in de voorbereidingstijd. Zo moeten productieteam en opnameleider eerder beginnen om met de ecomanager een plan op te stellen. Kostuumontwerpers willen dolgraag tweedehandskleding gebruiken, maar het vinden van de juiste kleding en het kunnen doorpassen van items met acteurs kost twee weken extra tijd. Ook het maken van een goed transportschema vergt meer tijd. Idealiter rijden mensen met elkaar mee, maar dat is niet makkelijk vanwege de verschillende 'calltijden' op een draaidag. Ook het hergebruiken van decorstukken heeft invloed op de planning, die ook weer moet aansluiten op de beschikbaarheid van de acteurs. Het zijn slechts enkele voorbeelden die aangeven dat er op een hele nieuwe manier naar het productieproces moet worden gekeken. Het proces van filmproductie is al een complexe puzzel, met de duurzaamheidsambities wordt die nog ingewikkelder.

Niet in de laatste plaats zorgen de schaarste van duurzame facilitaire middelen en gebrekkige infrastructuur ervoor dat de verduurzaming in sommige departementen behoorlijk achterblijft. Er zijn nog te weinig elektrische huurauto's voor het aantal producties dat gelijktijdig draait en op veel opnamelocaties zijn geen elektrische oplaadpunten aanwezig. Ook is er bijvoorbeeld nog maar één hybride aggregaat voor onze industrie beschikbaar en gaat de technische ontwikkeling van het belichtingsdepartement zo snel dat men liever afwacht in welke middelen het best kan worden geïnvesteerd.

Daarbij wordt steeds dezelfde vraag gesteld: wie gaat deze transitie betalen? Uiteraard brengen de extra voorbereidingsdagen extra arbeidskosten met zich mee. Deze kunnen nu nog niet in de budgetten worden opgenomen omdat deze onder grote druk staan door de inflatie. Helaas blijft het daarom nog te vaak bij goede intenties en weinig actie. Om toch niet af te wachten, is Topkapi Films voorjaar 2023 samen met Juliet at Pupkin het initiatief Film For Future gestart, als aanjager voor een duurzame filmindustrie.'

topkapifilms.nl
filmsforfuture.nl

Good practice: Nationale Opera & Ballet (NO&B)

'Gezien de grootte van de organisatie en de noodzaak om de verduurzaming van alle bedrijfsprocessen serieus aan te pakken, hebben we in 2021 een duurzaamheidscoördinator in dienst genomen. Sinds 2007 al registreert NO&B jaarlijks gegevens over energie, afval, water en transport via de Milieubarometer. Om te weten waar onze milieu-impact het grootst is, heeft Hedgehog Company in 2022 een volledige CO₂-voetafdruk van al onze activiteiten berekend. Op scope 1, 2 en 3 dus. De grootste resultaten bleken te kunnen worden behaald op producties, gasverbruik, catering en reizen van zowel medewerkers als publiek.

Om duurzaam produceren te stimuleren, vragen we artistieke teams om als onderdeel van hun contract de door ons opgestelde *Green Deal* te ondertekenen, waarmee ze een inspanningsverplichting aangaan om duurzaam te werken. Verder hebben we materialenpyramides ontwikkeld en een duurzaamheidstoetsinstrument. Hiermee kan per productie de milieu-impact van onder meer decors, kostuums en transport inzichtelijk worden gemaakt. Materialen als polyester en kunsthars zijn verbannen, andere keuzes zijn complexer. Een tutu is van nylon omdat deze licht moet zijn. Nylon wordt van aardolie gemaakt en is dus niet duurzaam. Tegelijkertijd gaan nylon tutu's wel heel lang mee. In seizoen 2023-2024 wil NO&B in drie pilot-producties duurzaam produceren zo ver mogelijk doorvoeren. Een daarvan is *The Shell Trial*, een opera over duurzaamheid.

Zowel het theatergebouw als het decoratelier hebben een BREAAAM-certificatie en energielabel A. Het decoratelier is aardgasvrij en volledig met LED verlicht. Een zonnecentrale op het dak wekt tot 45 procent van zijn elektriciteitsverbruik op. De verlichting in het theatergebouw bestaat voor 75 procent uit LED-verlichting. Voor de nieuwe Studio Boekman is dat 100 procent.

De transitie naar een duurzamere manier van werken vergt veel onderzoek, uitvinden en pionieren. Dit impliceert investeringen in tijd, geld en mankracht. Investerings die we tot nu toe voor het grootste deel zelf hebben bekostigd. Als we het duurzaam werken nog verder doorvoeren, zal dit structureel tot hogere kosten leiden en zullen we in de knel komen met de beschikbare middelen. Reizen per trein is bijvoorbeeld vaak duurder dan vliegen en duurt langer, wat extra hotelkosten meebrengt. Ook circulair werken neemt meer tijd en dus manuren in beslag, bijvoorbeeld omdat er in kringloopwinkels moet worden gezocht naar de juiste objecten. Vooralsnog scheelt alleen het verlagen van het energieverbruik potentieel geld.

Een ander knelpunt is dat de verduurzaming van het theatergebouw langzamer verloopt dan we zouden willen omdat we hier afhankelijk zijn van de eigenaar, de gemeente Amsterdam. Er is veel overleg en discussie over waar de verantwoordelijkheden precies liggen en wie de kosten draagt. Daarnaast bevat de meerjarenonderhoudssubsidie geen verduurzamingsbudget. Bij vervangingsinvesteringen hebben wij dus geen middelen voor de vaak duurdere duurzame oplossingen.

Gelukkig komen er elke dag nieuwe ontwikkelingen en inzichten op het gebied van duurzaamheid bij en we leren dan ook continu. Kennis delen en samenwerken met andere instellingen zijn cruciaal, en dit doen we veelvuldig. Om ook ons publiek en andere stakeholders te informeren en te inspireren, hebben we op onze website een sectie gewijd aan duurzaamheid.'

operaballet.nl/over-ons/duurzaamheid

3. Internationale context

Om te bezien in hoeverre de Nederlandse situatie overeenkomt met internationale ontwikkelingen heeft de raad initiatieven in Europees verband verkend en naar de situatie in andere Europese landen gekeken. De raad signaleert twee Europese trends: enerzijds om duurzaamheid onderdeel van het cultuurbeleid te maken en anderzijds om de rol en bijdrage van cultuur aan de maatschappelijke duurzaamheidstransitie te vergroten. Cultuur wordt met andere woorden onderdeel van het Europese duurzaamheidsbeleid. Op nationaal niveau wordt in verschillende landen vooral op de eerste ontwikkeling ingezet, terwijl de tweede vanuit de Europese Unie een impuls krijgt met het initiatief New European Bauhaus.^[44] De doelstellingen van dit advies, zoals geformuleerd in de inleiding, haken aan bij beide trends.

3.1 New European Bauhaus

Op Europees niveau springen naast de Green Deal^[45] van de Europese Unie – en de doorwerking daarvan in Europese programma's zoals Creative Europe – de oproep A Cultural Deal for Europe^[46] en het initiatief New European Bauhaus in het oog.^[47] De laatste twee zijn in 2020 geïntroduceerd en benadrukken de rol die cultuur kan spelen in het ontwerp van een groenere toekomst. A Cultural Deal is een oproep vanuit verschillende Europese organisaties om in navolging van de Green Deal een Cultural Deal te introduceren, waarbij cultuur een leidende rol wordt gegeven in het toekomstige Europa. Het project New European Bauhaus werd door de Europese Commissie gelanceerd met de ambitie de Europese Green Deal te verbinden met het dagelijks leven van burgers, of zoals de EU het zelf zegt: 'It calls on all Europeans to imagine and build together a sustainable and inclusive future that is beautiful for our eyes, minds, and souls'.^[48]

De gedachte achter New European Bauhaus is dat de klimaatdoelstellingen uit de Green Deal niet alleen een technische opgave zijn. Om ze dichterbij de belevingswereld van mensen te brengen, zijn ook sociale en culturele veranderingen noodzakelijk. Ontwerpkracht en verbeeldingskracht worden daarbij als belangrijke instrumenten gezien die de duurzaamheidstransitie tastbaar en voorstelbaar kunnen maken. Cultuur zal dan wel een belangrijkere rol moeten gaan vervullen in maatschappelijke transitie en dat is iets waarvoor de raad ook pleit.

New European Bauhaus heeft drie pijlers, omgevingskwaliteit, duurzaamheid en inclusiviteit, en betreft zowel de cultuursector als het systeem waarbinnen zij opereert. EU-commissievoorzitter Von der Leyen: 'We need to give our systemic change its own distinct aesthetic – to match style with sustainability'.^[49] Om dit voor elkaar te krijgen worden ontwerpers, wetenschappers, creatieve denkers, burgers en beleidsmakers opgeroepen om met activiteiten bij te dragen aan New European Bauhaus, dat is bedoeld als een brede, bottom-up beweging.^[50] Ter ondersteuning en stimulering hiervan zet de

Europese Commissie een aantal beleidsinstrumenten in, waaronder het New European Bauhaus Lab om nieuwe oplossingen en beleid te ontwikkelen en te testen ^[51], het Horizon Europe-programma voor financiële ondersteuning, subsidies voor projecten die bijdragen aan het New European Bauhaus-gedachtengoed en prijzen voor inspirerende voorbeeldprojecten. ^[52]

In elk land wordt New European Bauhaus anders uitgewerkt, maar het wekt interesse voor de koppeling cultuur en duurzaamheid. In Nederland maakte New European Bauhaus ook onderdeel uit van 2022 Leiden City of Science. Het College van Rijksadviseurs is partner van New European Bauhaus en fungeert als het nationale aanspreekpunt. ^[53]

3.2 Europese voorbeelden

Naast EU-initiatieven heeft de raad gekeken naar ontwikkelingen in een aantal omringende landen. Hij keek met name of de doelstellingen op het gebied van klimaat en circulariteit een rol spelen in het cultuurbeleid daar, van welke praktijken Nederland wat kan leren en welke landen even ver zijn.

Om hiervan een beeld te krijgen was de publicatie *Towards sustainable arts. European Best Practices and policies* (2022) van de Boekmanstichting behulpzaam. Hierin worden naast Nederland zes andere Europese praktijken onder de loep genomen: Tsjechië, Finland, Vlaanderen, Duitsland, Schotland en Spanje. Verder is het interessant om te kijken naar Engeland, waar verduurzaming in het gesubsidieerde deel van de cultuursector een belangrijke voorwaarde is geworden. Arts Council England ^[52] draait al sinds 2012 het zogenoemde Environmental Programme, dat verduurzaming verplicht stelt voor elke instelling die subsidie wil ontvangen en dat van culturele instellingen *environmental responsibility* verlangt.

Uit de publicatie van de Boekmanstichting komt het beeld naar voren dat het ontbreken van data en een nationaal beleidskader op het gebied van verduurzaming van de cultuursector niet alleen in Nederland speelt maar in meer Europese landen. Ook lijken verschillende landen zich ervan bewust dat de noodzakelijke volgende stap de stimulering en steun van de overheid voor verduurzaming van de cultuursector is. Wel staan landen op een andere plek in dit proces en ook het tempo waarin toenadering tussen klimaatbeleid en cultuurbeleid plaatsvindt, verschilt. Veel landen worstelen met de vraag hoe ze de verduurzaming een impuls kunnen geven. Er zijn daarnaast praktijken die volgens de raad goed te vertalen zouden kunnen zijn naar Nederland. Het duurzaamheidsprogramma in Engeland biedt hiervoor goede aanknopingspunten.

De raad gaat hier beknopt in op de ons omringende praktijken in Duitsland, Vlaanderen, Schotland en Engeland. Deze bieden volgens de raad inspiratie voor Nederland. De andere landen in het onderzoek van de Boekmanstichting – Tsjechië, Finland en Spanje – zijn minder ver wat betreft verduurzaming van de cultuursector. Opvallend bij deze landen is wel dat in Tsjechië sinds 2019 wordt gewerkt aan het verduurzamen van reisbewegingen van gesubsidieerde instellingen (reisbewegingen tot 700 km gaan per trein of bus) en dat in Finland de regering weliswaar actief is op het terrein van duurzaamheid, maar

dat de culturele sector daarin geen rol van betekenis speelt en dat de sector daarom zelf initiatieven neemt. In Spanje weten cultuurbeleid en klimaatbeleid elkaar nog nauwelijks te vinden.

3.2.1 Duitsland

Hoewel Duitsland al sinds 2001 de Rat für Nachhaltige Entwicklung (Raad voor Duurzame Ontwikkeling) heeft, is cultuurbeleid pas in 2016 onderdeel geworden van de nationale duurzaamheidsstrategie. Sindsdien is er een speciale rol voor kunst en cultuur waarbij het Duurzaamheid Cultuurfonds projecten promoot die ‘duurzaamheid in het centrum van cultuurwaarden’ plaatsen. Daarnaast zijn instellingen en projecten die financiering van de Bundesbeauftragte für Kultur und Medien (BKM) ontvangen, sinds 2021 verplicht meetbare duurzaamheidsdoelstellingen te formuleren. Deze subsidievoorwaarde lijkt op die in Engeland. Ook ondersteunt de BKM projecten die de discussie stimuleren over de rol van cultuur in de verduurzaming, met als doel anderen te inspireren richting duurzamere praktijken te bewegen.

Interessant is verder dat er in Duitsland een Aktionsnetzwerk Nachhaltigkeit in Kultur und Medien is, een sectoroverschrijdend aanspreekpunt voor cultuur en media, waar proefprojecten worden geïnitieerd, begeleid en gedocumenteerd en met de buitenwereld worden gedeeld. ^[55]

Tot slot kent Duitsland de Nachhaltigkeitsdeklaration für den Kulturbereich, de Duurzaamheidsverklaring voor de culturele sector, waar een groeiend aantal ondertekenaars zich committeert aan de mondiale klimaat- en duurzaamheidsdoelstellingen en daarnaast duurzaamheid, culturele diversiteit en klimaatbescherming verankert in de organisatie. ^[56]

3.2.2 Vlaanderen

In Vlaanderen heeft de overheid een online toolkit voor een duurzame cultuur-, jeugd- en mediasector in het leven geroepen: www.cultuurzaam.be, opgesteld door Pulse Transitienetwerk. Pulse is een actief bottom-up kennisnetwerk, in 2010 mede opgericht door de kunstsector, met zo'n duizend individuen en organisaties als lid. De financiering ervan is echter tijdelijk en daardoor onzeker.

Opvallend daarnaast is dat het Vlaams Audiovisueel Fonds duurzaamheidsbeleid heeft. De financiering van aanvragen komt samen met coaching en tools voor verduurzaming. Als gevolg van dit beleid is de CO₂-emissie van films in Vlaanderen aanzienlijk gedaald.

Wat betreft media besteedt Vlaanderen aandacht aan duurzaamheid. In de Vlaamse beheersovereenkomst (2021-2025), waarin de afspraken tussen de VRT en de Vlaamse regering worden vastgelegd, staan naast strategische doelstellingen ook meer concrete doelstellingen en prestatie-indicatoren. ^[57] Hierin staat aangegeven dat de VRT waar mogelijk ageert in lijn met de Duurzame Ontwikkelingsdoelstellingen van de Verenigde Naties en werkt aan een milieuduurzaamheidsstrategie. De VRT houdt daarnaast bij alles wat ze doet zo veel mogelijk rekening met haar impact op ecologie en klimaat en streeft ernaar haar milieuoetafdruk te verkleinen. ^[58]

3.2.3 Schotland

Schotland en Engeland lopen voorop wat betreft stimulans en regelgeving richting de cultuursector. Waar in Nederland een nationaal beleid ontbreekt, zijn Schotland en Engeland al twaalf jaar bezig de culturele sector te verduurzamen. In beide landen moeten gesubsidieerde instellingen hun CO₂-emissie rapporteren. In Schotland wordt dit geleid door Creative Carbon Scotland, een non-profitorganisatie die in 2011 is opgericht en financieel wordt ondersteund door Creative Scotland (de Schotse Arts Council) en de gemeente Edinburgh. Creative Carbon Scotland ontstond nadat Creative Scotland voor de periode 2011-2014 CO₂-rapportages verplicht stelde aan *regularly funded organisations*. De doelen van Creative Carbon Scotland zijn: het stimuleren van verduurzaming van de culturele sector (plannen maken, acties terugkoppelen, creatieve oplossingen voor de klimaatcrisis) en verandering teweegbrengen van structuren waarbinnen de culturele sector opereert om klimaatverandering in het denken en beleid te verankeren. Dit geschiedt vanuit het idee dat verandering op drie niveaus tegelijk actie vereist: het individu, organisaties en structuren kunnen niet zonder elkaar.

3.2.4 Engeland

Engeland zit op dezelfde lijn als Schotland, maar opereert op een grotere schaal en is verder. Arts Council England is in 2012 gestart met een duurzaamheidsprogramma. ^[59] ‘National portfolio organisations’ (de Engelse equivalent van de Nederlandse BIS-instellingen, in het voorjaar van 2023 bijna 1.000) zijn sindsdien verplicht om actief milieubeleid te voeren, een actieplan te hebben en jaarlijks over hun klimaatimpact en klimaatbeleid te rapporteren. Matige prestaties met betrekking tot verduurzaming hebben geen invloed op de subsidieverlening. Arts Council England opereert in deze op basis van gelijkwaardigheid en gaat de dialoog aan.

In jaarlijkse rapportages moeten organisaties berichten over hun energieverbruik, watergebruik, afvalscheiding- en verwerking, reisbewegingen en/of productiematerialen. Waarover ze berichten, is afhankelijk van het type organisatie dat ze zijn: primair gebouwgebonden of producerend. Om de impact van hun gebouw of project te meten, kunnen ze gebruikmaken van de Creative Green Tools. ^[60] Deze online *carbon and environmental calculators* werden voor de kunst- en cultuursector ontwikkeld door Julie’s Bicycle, de externe partij die in 2007 werd opgericht binnen de muziekindustrie en waarmee Arts Council England samenwerkt in zijn duurzaamheidsprogramma. Julie’s Bicycle staat daarnaast de sector met raad en daad bij, heeft een website met webinars, publicaties en podcasts over het thema en geeft advies op maat. De Creative Green Tools zijn inmiddels wijdverspreid: ze worden door meer dan 5.000 organisaties in 50 landen wereldwijd ingezet.

Doordat organisaties al tien jaar hun duurzaamheidsprestaties meten heeft Engeland inmiddels data opgebouwd. De eerste duurzaamheidsrapportages van instellingen met subsidie vormden daar de nulmeting van waaruit individuele en sectorale ontwikkelingen konden worden bijgehouden. De cijfers helpen om de urgentie van structurele verduurzaming te onderstrepen en om sectorbreed concrete doelstellingen voor de toekomst te kunnen formuleren.

De ervaringen in Engeland stemmen positief. Het programma is bewezen effectief. Hoewel er geen data-analyses beschikbaar zijn voor de ontwikkeling van de portfolio als geheel sinds 2012 (zie ook [hoofdstuk 2](#)), zag de Arts Council England dat er in de eerste zes jaar snel veel minder CO₂-uitstoot werd gemeten. Daarna, toen de eenvoudigste verduurzamingsmaatregelen waren genomen, ging het minder snel. ^[61] Arts Council heeft een speciaal programma ingesteld voor de 36 National Portfolio Organisaties die voor 30 procent verantwoordelijk waren van de totale emissie van de portfolio. Deze groep reduceerde in 2021-2022 zijn (scope 1 en 2) CO₂-emissies met 35 procent ten opzichte van 2018-2019. Interessante bevindingen zijn verder dat er door de verplichte rapportages grote stappen zijn gezet in de verduurzaming van de bedrijfsvoering, good governance en samenwerking en dat verduurzaming gunstige effecten blijkt te hebben op het imago en de financiële, creatieve en gezondheidskant van organisaties. ^[62]

Nu meten en actieplannen vanzelfsprekend zijn geworden, gaat Arts Council Engeland in zijn meest recente beleidsplan *Let's create. Strategy 2020-2030* nog een stap verder ten aanzien van duurzaamheid. Hierin is 'Climate and Culture' opgenomen als een van de vier investeringsprincipes en wordt culturele organisaties *environmental responsibility* toegedicht. ^[63] Zij moeten niet alleen verduurzamen, maar ook een actieve en voorbeeldstellende rol spelen bij het oplossen van de klimaatcrisis. Ook Julie's Bicycle benadrukt de spilfunctie van cultuur in de duurzaamheidstransitie. Deze organisatie stelt: 'there is an emerging consensus among government ministries and national arts bodies that culture policy must be linked to environment policy.' ^[64]

De Engelse cultuursector zelf is daarnaast behoorlijk actief. Er zijn samenwerkingsverbanden geïnitieerd, zoals 'Culture Declares Emergency'. Deze invloedrijke organisatie wordt gesteund door meer dan 500 organisaties en individuen. Doelen zijn *truth telling*, *action taking* en *justice seeking*. ^[65] Verder hebben theatermakers en duurzaamheidsexperts samen *The Theatre Green Book* uitgegeven, een handboek in drie delen, met als doel verduurzaming van producties, gebouwen en alle (andere) operationele zaken in het theaterbedrijf.

Voor specifiek de film- en televisiesector is er in Engeland en de rest van het Verenigd Koninkrijk het CO₂-meetinstrument (en bureau) ALBERT. ^[66] ALBERT werd bedacht bij de BBC en is in 2011 in samenwerking met de British Academy of Film and Television Arts (BAFTA) verder ontwikkeld zodat alle productieteams in het VK er gebruik van konden maken. ^[67] Sinds 2022 is het gebruik ervan bij de BBC verplicht. ^[68]

Good practice: RAU Architects

'RAU is een van de meest vooraanstaande bureaus op het gebied van duurzame, circulaire en energiepositieve gebouwen. Sinds de oprichting in 1992 is het bureau bekend om zijn baanbrekende innovaties. Die komen voort uit een duidelijke visie op de wereld; werkend en levend vanuit het bewustzijn dat elk menselijk handelen uiteindelijk een significant effect op de wereld om ons heen heeft: op ecologisch, economisch en sociaal niveau. In een wereld waar natuur onder druk staat door menselijke activiteiten wil RAU met zijn projecten een positieve bijdrage leveren aan de bescherming van de natuurlijke leefomgeving. Vanuit deze attitude ontstaan gebouwen die ten gunste van alles en iedereen zijn en waarbij de mens centraal staat.

In 2011 is in Brummen door een samenwerking tussen de gemeente en RAU het eerste gebouw als grondstoffendepot gerealiseerd. De gemeente Brummen zocht een semi-permanente huisvesting met een levensduur van minimaal 20 jaar. Uiteindelijk is ruim 90 procent van het ontwerp remontabel, zijn onderdelen op service-basis geïnstalleerd en is het gemeentehuis het eerste gebouw ter wereld met een materialenpaspoort.

Voor het Nederlandse hoofdkwartier van Liander is in 2012 op innovatieve wijze een duurzame en circulaire huisvesting gecreëerd in een complex van vijf bestaande gebouwen, die zijn uitgebreid en overkapt door een 'klimaatkas' met een zwevend dak. Deze eerste circulaire herhuisvesting met grondstoffenpaspoort en 82% hergebruikt materiaal van de bestaande gebouwen, heeft een BREEAM Outstanding-certificaat. Zo is een gebouw als materiaaldepot ontstaan.

Ook het eerste grootschalige remontabele, houten kantoorgebouw ter wereld, in opdracht van Triodos Bank Nederland, is een schoolvoorbeeld van circulaire en duurzame architectuur. Het in 2019 opgeleverde gebouw is letterlijk in elkaar geschroefd met 165.312 schroeven. Dit betekent dat de circulaire potentie 100% geactiveerd kan worden zonder waardeverlies van materialen, componenten en producten als het gebouw ooit weer uit elkaar wordt geschroefd. De houten elementen zijn maximaal gestandaardiseerd. Alle niet-zichtbare onderdelen zijn tweedehands materialen, alle verbouwde materialen zijn geregistreerd en op hun toekomstwaarde gewaardeerd. Een gebouw als materialenbank.

De circulaire economie is de economische, juridische en cultureel bewuste verbinding van de waardecreatieketen en de waardebehoudketen. In het algemeen kan gezegd worden dat het begrip circulair buitengewoon inflatoir gebruikt wordt. De fundamentele verandering van het huidige economische systeem wordt daarbij ontkend. De circulaire economie is geen 'leuk idee' maar vergt een fundamenteel andere systeemarchitectuur die consequenties heeft in alle sectoren.

In de uitvoering vragen projecten die deze fundamentele verandering teweegbrengen concreet om een andere manier van detailleren, bouwen en faciliteren. RAU zet in op remontabele nieuwbouw met een grondstoffenpaspoort als financieel instrument. Een circulair gebouw waaraan niets verloren gaat. Door integratie van slimme en duurzame technieken, mogelijk gemaakt door de intensieve samenwerking tussen de projectpartners, zet RAU vaak een nieuwe standaard.

Een voorbeeld van een project waarin de bouw een positieve impact heeft gehad op de omgeving, is Landgoed De Reehorst. Hier is het organisch gevormde circulaire kantoorgebouw met respect voor de biodiversiteit zorgvuldig ingepast in het omringende landschap van het landgoed. Er is een plan opgesteld om de biodiversiteit op het landgoed te verhogen en maximaal te voldoen aan de zorgplicht vanuit de Flora- en faunawet.'

Good practice: Silbersee

‘Met ons productiehuis voor opera en muziektheater willen we uiterlijk in 2027 klimaatpositief zijn. Dit betekent dat we negatieve effecten op milieu en grondstoffen weren, circulair opereren en zorgdragen voor natuurherstel. Silbersee wil alle partijen die een rol spelen bij het ontstaan en realiseren van projecten, van cateraar en decorbouwer tot subsidiënt en publiek, betrekken bij het verduurzamingsproces.

In 2022 zijn we begonnen met het stapsgewijs implementeren van onze duurzaamheidsambities. We lanceerden ons Manifest met acht grondbeginselen die ons moeten helpen die ambities te halen. Bureau 8080 verrichtte een nulmeting op CO₂-uitstoot en circulariteit. Daarbij werden alle onderdelen van een productie meegewogen, zodat we weten aan welke knoppen we de komende jaren moeten draaien. Ook in 2022 werd een interne Manager Duurzaamheid aangesteld die onze verduurzaming coördineert en monitort.

Aan de hand van de kernwoorden *refuse, rethink, reduce, reuse*, zijn we structureel gaan ‘omdenken’. Het gevolg is dat we minder nieuwe producties gaan uitbrengen, dat onderdelen van oudere producties worden hergebruikt en dat er geen nieuwe decormaterialen worden ingezet. Silbersee integreert duurzaamheid vanaf de start van elk project, zodat het onderwerp wordt meegenomen in alle vervolgfasen: budgettering, planning, productie, communicatie. Een werkwijze bij het Manifest geeft handvatten hoe om te gaan met materialen, transport, locaties, catering, afval, drukwerk, et cetera. In ons atelier Waterwende verwelkomen we jaarlijks twee makers of makerscollectieven die gedurende twee jaar worden begeleid op weg naar een klimaatpositieve beroepspraktijk.

Ondanks de vele stappen die we al zetten, is 100% uitstootvrij produceren vooralsnog niet mogelijk. De onvermijdelijke uitstoot compenseren we door een bijdrage te leveren aan natuurherstel. Silbersee investeert op vrijwillige basis en uit eigen inkomsten in CO₂-certificaten bij PlatformCO₂neutraal, in dit geval voor het project ‘Valuta voor Veen – Westzijderveld’, eigendom van Staatsbosbeheer.

Om binnen de cultuursector een groter draagvlak te creëren om duurzamer (samen) te werken en het publiek mee te nemen in onze ambities, zijn we in 2022 ook gestart met de vierdelige debatreeks *Kunst boven klimaat?*. Draagvlak is nodig, want we lopen nog tegen behoorlijk wat obstakels aan. Zalen en theaters zijn zelden klimaatneutraal, en ook op de reisbewegingen van het publiek is onze invloed beperkt. Silbersee zelf moet, grotendeels als gevolg van de spreidingseis van de subsidiënt, veel reizen. Elektrisch vervoer is kostbaar en het investeren in bijvoorbeeld een eigen elektrische bus is lastig vanwege een subsidieperspectief van slechts vier jaar. Sommige vormen van artistieke excellentie zijn zo specifiek dat we performers moeten invliegen.

Toch slaat de balans positief uit. Duurzaamheid is bij Silbersee inmiddels een integraal onderdeel van het productieproces en dankzij onze ambitie zijn we op het netvlies van veel partijen gekomen. Bovendien levert duurzaam werken ons nieuwe artistieke ideeën en partnerschappen op, evenals innovatieve oplossingen voor decor en licht. Zo bouwen we aan een concept waarbij het publiek in elke stad waar we optreden objecten meeneemt die dan het decor voor de voorstelling in kwestie vormen. Op deze manier reizen wij zonder decor rond, geven we het publiek een stem in onze artistieke route en creëren we bewustwording van een gezamenlijke duurzaamheidsopgave.’

silbersee.com

4. Obstakels duurzaamheidstransitie cultuursector

In gesprek met de cultuursector en betrokkenen is de raad verschillende oorzaken en redenen voor het achterblijven van structurele verduurzaming van organisaties in de cultuursector tegengekomen. Net als overal speelt mentale weerstand ongetwijfeld een rol – uitspraken als ‘Een duurzame wereld is toch niet haalbaar’ en ‘Een duurzame cultuursector is als een strijkorkestje op de Titanic’ spreken voor zich – maar er is meer aan de hand. De genoemde obstakels betreffen waarde- en gedragspatronen, de rol van de overheid en haar wet- en regelgeving, en praktische bezwaren. Met deze brede observatie hoopt de raad inzichtelijk te maken hoe uitdagend de duurzaamheidsambitie is en dat samenwerking de enige weg is om de duurzaamheidsdoelstellingen te halen.

4.1 Waarde- en gedragspatronen

In het complexe gesprek over waarde- en gedragspatronen is het goed een onderscheid te maken tussen waarden van *cultuur* en waarden die leven in de *cultuursector*. Die twee overlappen namelijk niet per se 1-op-1. In *Cultuur voor stad, land en regio* (2017) heeft de Raad voor Cultuur drie typen waarden van cultuur benoemd: de intrinsieke, de maatschappelijke en de economische waarde. De intrinsieke waarde van cultuur is de drijvende kracht van cultuur en hetgeen waarmee cultuur zich onderscheidt van andere onderwerpen.^[67] De maatschappelijke waarde gaat over de maatschappelijke opbrengsten van culturele voorzieningen en de economische waarde behelst de economische opbrengsten van culturele voorzieningen.^[70] Daarmee hebben culturele voorzieningen dus een positief effect op de sociale cohesie in wijken en op gebiedsontwikkeling. De raad vindt dat deze waarden ook in een duurzame cultuursector alle drie gekoesterd en gestimuleerd moeten blijven. De positieve maatschappelijke en economische effecten die cultuur veroorzaakt, verstevigen de positie van en het draagvlak voor cultuur. Kanttekening in het licht van duurzaamheid: het belang van de economische waarde van cultuur is voor de raad geen vrijbrief voor uitbundige groei van productie en consumptiepatronen.

Ingewikkelder wordt het wanneer de raad kijkt naar de waarde- en gedragspatronen *in de cultuursector*. Zoals binnen elk maatschappelijk systeem is er ook in de cultuursector een dominante manier van denken, werken, organiseren en recipiëren. Vaste opvattingen, vooronderstellingen en vaste gedragingen zijn gaandeweg ontstaan en hebben stevige wortels gekregen. In de gesprekken die de raad heeft gevoerd, zijn deze waarde- en gedragspatronen regelmatig onderwerp van discussie geweest. Want sommige waarde- en gedragspatronen kunnen botsen met de visie van de raad op duurzaamheid, waarin *anders*, *minder*, *langer* en *opnieuw* de sleutelwoorden zijn (zie [hoofdstuk 1](#)). Ze leveren dilemma's op die complex van aard zijn omdat ze vaak een uitruil betreffen:

als we voor het één kiezen, doen we het ander mogelijk tekort. Stel bijvoorbeeld dat de cultuursector minder zou gaan produceren en reizen, hoe wordt dan de pluriformiteit van het aanbod gewaarborgd en hoe wordt het publiek in heel Nederland dan bereikt? Of in internationaal perspectief: wat betekent dat dan voor de inkomsten, de artistieke kwaliteit, de inspiratie en de plek van Nederland in het internationale circuit? Hieronder behandelt de raad de vijf belangrijkste waarde- en gedragspatronen die kunnen botsen met het proces van verduurzamen.

4.1.1 Meer en nieuw is beter

In de cultuursector is productiviteit, net als in de economie, een dominant thema en een belangrijk discussiepunt als het gaat om verduurzaming. Productiviteit komt voort uit zowel productiedrang als productiedwang. Ondanks de hoge werkdruk in de sector, de vermoeidheid na corona, het telkens weer gesignaleerde overaanbod (in relatie tot de afzetmogelijkheden en de beschikbaarheid van personeel) en de roep om kwaliteit boven kwantiteit, is het idee van ‘meer is beter’ nog sterk aanwezig onder makers en cultuurinstellingen. Een tentoonstelling of opera minder per jaar, een artiest minder in de line-up of een aflevering minder in de tv-serie? Het is de vraag of minder meteen ook duurzamer is – wat als minder projecten tot grootsere projecten leidt? – maar het is hoe dan ook opvallend dat de suggestie om minder te doen in eerste instantie vaak weerstand oproept. Dit heeft enerzijds te maken met een innerlijke drijfveer: een maker wil altijd scheppen, een volgend werk maken. En dat volgende werk, die volgende presentatie, is bij voorkeur nieuw. Hergebruik van bijvoorbeeld tentoonstellingsbouw, decors en kostuums komt zeker voor, maar is geen gemeengoed. Anderzijds heeft deze productiedrang te maken met een businessmodel, met competitie en concurrentie, en de daaruit voortvloeiende noodzaak om zichtbaar te blijven. Zichtbaar ben je nu eenmaal makkelijker met iets nieuws. Ervaringen moeten elkaar snel opvolgen, veelvuldig nieuwe dingen maken wordt in de kunsten, de creatieve industrie en de media, in commerciële en niet-commerciële organisaties, breed omarmd.

Tegelijkertijd is er ook productiedwang, druk van buitenaf om te groeien. In de cultuursector heeft de afgelopen vijftien jaar een verschuiving plaatsgevonden naar een meer marktgebaseerde benadering. Omzet, afzet en efficiency werden belangrijk in het (inter)nationaal cultuurbeleid. Ook in de subsidieverlening, waar spreidings- en prestatie-eisen gelden, zoals de omvang van producties en het aantal speelbeurten. In de visie van de raad staat de druk op maximaal produceren op gespannen voet met verduurzaming. Her en der worden prestatie-eisen al wel aangepast^[72], maar wil Nederland de klimaatdoelen halen dan moet heel Nederland niet alleen innoveren, maar ook zijn consumptie en productie binnen de grenzen van de draagkracht van de aarde brengen (zie [hoofdstuk 1](#)).

De makkelijkste winst is dan te behalen door minder te produceren. Want een hoge productie impliceert veel energie- en materiaalgebruik, reisbewegingen en andere vormen van impact. Minder heeft al snel een nare bijmaak, maar indien goed ingezet zou het ook ruimte kunnen bieden: meer met minder. Op voorwaarde dat de subsidiebudgetten voor de cultuursector minimaal

gelijk blijven, ziet de raad in minder produceren dan ook kansen voor de cultuursector. Als de prestatiedruk voor elke organisatie iets naar beneden gaat, komt er meer ruimte voor kwaliteit, reflectie en duurzaamheid. Naar het idee van de raad is minder produceren om redenen van duurzaamheid dus geen verkapte bezuinigingsmaatregel: niet minder spelers in de cultuursector, maar wel beter geëquipeerde spelers.

Vanuit de erfgoedsector, waar het niet gaat om nieuw produceren, maar om behouden, werd in relatie tot dit onderwerp in gesprekken de volgende vraag op tafel gelegd: moeten alle erfgoedcollecties wel bewaard blijven en moet dat zo optimaal als nu het geval is? Dergelijke collecties hebben klimatisering nodig om niet te vergaan of moeten worden gedigitaliseerd om voor de toekomst te worden veiliggesteld. Dat kost energie. Niet alleen een selectiever verzamelbeleid zou helpen om de verduurzamingsopgave in deze sector kleiner te maken, maar ook een andere norm. Nu dwingen de regels om letterlijk alles op de allerhoogste kwaliteit te bewaren of digitaliseren, met als gevolg een enorme energievraag. Terwijl voor grote delen van deze collecties een lager, maar nog steeds ruim voldoende kwaliteitsniveau de energiebehoefte met een factor tien zou kunnen laten dalen.

4.1.2 Fysieke beleving van cultuur

Een ander waarde- en gedragspatroon dat duurzaamheid in de weg kan staan, is de fysieke beleving van cultuur. Hoewel de hybride cultuurbeleving – soms fysiek, soms digitaal – al sterk aanwezig is en naar de overtuiging van de raad de standaard gaat worden, zal het ter plekke beleven van cultuur altijd belangrijk blijven. Mensen lopen graag om een installatie heen, vinden het fijn om een film op groot doek in de bioscoop te zien en genieten van de collectieve beleving van een voorstelling in het theater; het gedeelde ritueel en de interactie tussen podium en zaal zijn zelfs een intrinsieke waarde van deze kunstvorm. De fysieke beleving van cultuur impliceert echter veel reisbewegingen en kan dus een CO₂-factor van belang zijn. Het is een uitdaging om publiek met het openbaar vervoer te laten reizen. Sommige organisaties zetten met hun communicatie al volop in om hun publiek met het openbaar vervoer te laten komen, maar hier is nog een wereld te winnen, ziet de raad.

In de essays over duurzaamheid en cultuur in andere Europese landen die de Boekmanstichting in 2022 publiceerde^[72], valt op dat verduurzaming en digitalisering vaak in één adem worden genoemd. Door de coronacrisis heeft het digitale domein als presentatieplatform voor kunst en cultuur een boost gekregen. Ook de raad ziet digitalisering als een kans, onder meer om het publieksbereik te vergroten en verbreden, om meer met minder te doen.^[73] Ook als we publiek om duurzaamheidsredenen minder willen laten reizen, kan digitaal aanbod een uitkomst bieden. In het licht van duurzaamheid vindt de raad het belangrijk om de digitale ervaring en de groene IT verder te ontwikkelen. Met de perfecte VR-bril loopt de bezoeker straks misschien zittend op de bank thuis en volledig klimaatneutraal door de Eregerij alsof hij in het Rijksmuseum is, of meent hij de zweetdruppels van de dansers op het virtuele toneel op zijn huid te voelen.

Twee kanttekeningen zijn hierbij op hun plaats. De raad benadrukt dat fysieke en digitale cultuurbeleving beide waardevol zijn en niet vergelijkbaar. Digitalisering mag niet betekenen dat straks alleen nog maar een klein deel van Nederland live van cultuur kan genieten en dat de rest afhankelijk is van het kijken naar een scherm. Verder is het belangrijk te beseffen dat ook digitalisering (met zijn hardware en de productie ervan, evenals het hoge energie- en waterverbruik in datacentra) een ecologische voetafdruk achterlaat.^[74]

4.1.3 Geografische spreiding

Niet alleen publiek reist, ook cultuur reist en laat zodoende een voetafdruk achter. In Nederland moet iedereen in zijn directe leefomgeving toegang tot cultuur hebben. Dat is een oude, lang gekoesterde waarde, gebaseerd op het gelijkheidsbeginsel. Hieraan hebben we handen en voeten gegeven door een fijnmazige infrastructuur uit te rollen – overal in het land zijn podia, musea, festivals, scholen etc. – én door gesubsidieerde podiumkunstgezelschappen een reisverplichting mee te geven. Dit laatste veroorzaakt veel reisbewegingen. Nu hoeft er in Nederland niet te worden gevlogen en kunnen artistieke teams prima reizen met het openbaar vervoer als de voorstelling niet te laat is afgelopen. Maar vrachtwagens met decors en kunstwerken gaan nog wel het hele land door en dat is een bron van vervuiling, ongeacht of elektrisch rijden de norm zou zijn, want ook de benodigde voertuigen op zich en zaken als het opbouwen en afbreken laten een voetafdruk achter.

4.1.4 Internationalisering

Internationale uitwisseling is ook een praktijk die de cultuursector onmisbaar acht en die op gespannen voet met duurzaamheid kan staan. Met het Internationaal Cultuurbeleid worden uitwisseling en samenwerking door de gezamenlijke ministeries van OCW en BZ gestimuleerd. Speciale aandacht is er daarbij voor de zogenoemde focuslanden, waar strategisch op wordt ingezet.^[75] De aandacht voor duurzaamheid is in het Beleidskader 2021-2024 nog niet groot. In algemene zin wordt er wel verwezen naar de Sustainable Development Goals (SDG's) in relatie tot de culturele en de creatieve sector, maar daarbij wordt met name de innovatieve bijdrage benadrukt die de sector kan leveren aan de agendering en bevordering van SDG 11 (veilige en duurzame steden, en het beschermen van werelderfgoed) en SDG 16 (rechtvaardige, vreedzame en inclusieve samenlevingen).

Jezelf presenteren in het buitenland wordt door kunstenaars en creatieven gezien als noodzakelijk voor de artistieke ontwikkeling (het andere perspectief als inspiratiebron). Volgens dansers en musici is het ook bevorderlijk voor hun technische prestaties: wie wil excelleren heeft het nodig zich internationaal te 'meten'. Hetzelfde argument gebruiken kunstmusea: internationaal uitlenen vergroot de kans om bijzondere bruiklenen naar Nederland te halen. Tevens vinden over en weer internationale bezoeken plaats met het oog op kennisuitwisseling, bijvoorbeeld op erfgoedgebied. Op internationale podia aanwezig zijn geeft bovendien prestige, ook voor een land. Sommige orkesten halen hun bestaansrecht zelfs grotendeels uit internationale tournees. Verder voedt internationalisering sociale cohesie (het leren kennen van elkaars perspectief en context creëert begrip in de wereld) en heeft internationalisering, net als

verduurzaming, een solidariteitsaspect, bijvoorbeeld door het delen van netwerken. Naast deze inhoudelijke argumenten is internationaal werken voor veel kunstenaars, ontwerpers en organisaties een onmisbaar verdienmodel: het vergroot hun afzetmarkt en biedt kansen voor coproduceren. In de film-industrie is internationaal coproduceren ('het stapelen van geld') zelfs een financiële noodzaak.

Internationale uitwisseling gebeurt voor een deel digitaal, maar gaat traditiegetrouw gepaard met veel reisbewegingen. Dat is niet duurzaam, zeker niet als er wordt gevlogen. Vanwege de grote afstanden en de lage prijzen is dat de afgelopen decennia veel gebeurd – 'budgetairlines hebben de kunstsector de afgelopen decennia gesponsord', stelde een gesprekspartner – en het gebeurt nog steeds veel. In het kader van duurzaamheid, maar ook omdat vliegen duurder wordt en straks misschien zelfs onbetaalbaar, vindt de raad het zaak dat er bewuster met internationaal reizen wordt omgegaan: hoe noodzakelijk is het, hoe kan het duurzamer? De raad ziet in de sector al toenemende aandacht voor groene mobiliteit en voor ingrijpendere keuzes, zoals minder internationaal uitwisselen en presenteren, niet meer de wereld over vliegen voor een ultrakorte residentie, geen eenmalige optredens ('run-outs') in een bepaald geografisch gebied, maar alleen nog langere, aaneengesloten tournees (seriebespeling), internationaal produceren met een lokale cast en crew, liever kleine dan grote bruiklenen uit het buitenland laten invliegen, enzovoorts. Voor gesubsidieerde instellingen is het mede afhankelijk van het beleid van subsidiegevers als OCW en de rijkscultuurfondsen hoever zij hierin kunnen gaan. Wat aanpassingen in internationalisering extra complex maakt, is dat het een groot, log netwerk betreft. Hoe krijg je daar een snelle koerswijziging bewerkstelligd? In de wereld van de klassieke muziek, de opera en het ballet wordt bijvoorbeeld nu al geprogrammeerd voor het jaar 2028.

4.1.5 Autonomie van de kunstenaar

De autonomie van de kunstenaar is – terecht – een groot goed in onze cultuur. Een kunstenaar is vrij om te maken en inhoud en vorm zijn hoogst persoonlijk. Juist dat eigennuttige waardeert de raad, die andere blik, het niet in de pas lopen met dat wat we kennen. Autonomie, zo blijkt uit de gesprekken, wordt echter ook als excuus gebruikt om geen verantwoordelijkheid voor duurzaamheid te nemen, als vrijbrief om niet met duurzaamheid bezig te (hoeven) zijn. De raad onderstreept dat de inhoud van een kunstwerk volledig aan de kunstenaar is. Of een kunstenaar bijvoorbeeld duurzaamheidsvraagstukken wil adresseren en in welke vorm, is een eigen keuze. Maar welke materialen en energiebronnen daarvoor worden gebruikt, dat is iets waarover men anno 2023 geacht wordt na te denken, aldus de raad. Kunst heeft allang bewezen niet los te staan van de samenleving. Kunst reflecteert expliciet of impliciet op de samenleving, kunst wil gezien, gelezen, gehoord worden door de samenleving. Een groot maatschappelijk dossier als duurzaamheid kan dan niet worden genegeerd. Gelukkig gebeurt dit ook al. Zie een postacademische opleiding als de Jan van Eyck Academie, waar stelselmatig wordt gewerkt aan het ontwikkelen van nieuwe, duurzame materialen voor beeldend kunstenaars. Verantwoordelijkheid nemen voor de wereld om je heen staat een autonome verbeelding niet in de weg.

4.1.6 Cultuurbeleid

Waarde- en gedragspatronen komen tot uiting in de doelstellingen van het cultuurbeleid (zie kader).^[76] Ook in de duurzame cultuursector blijven deze beleidsdoelen overeind, maar ze dienen mogelijk anders te worden ingevuld. Een duurzame cultuursector vraagt van alle overheden een herijking van hun cultuurbeleid op het punt van duurzaamheid. Ook in het nog lopende adviestraject over de vernieuwing van het cultuurbestel in 2029, waar de raad aan werkt, wordt het belang van duurzame keuzes afgewogen tegen andere belangen en keuzes die voorliggen.^[77] In de uitgangspunten voor de stelselherziening is duurzaamheid in elk geval opgenomen als een van de randvoorwaarden. Voor het advies over de stelselherziening vanaf 2029 heeft de raad vier speerpunten benoemd: verbreden, verspreiden, vitaliseren en verlichten.^[78] Het uitgangspunt van het nieuwe stelsel is ‘behoud van kwaliteit’.

De vier in 2017 door de raad geformuleerde doelstellingen voor het cultuurbeleid gaan over:

1. Artistieke ontplooiing, talentontwikkeling en professionaliteit (‘creatieve en kunstzinnige talenten krijgen kansen en mogelijkheden om zich artistiek te ontplooien’);
2. Toegankelijkheid van cultureel aanbod, nabij en inclusief (‘iedereen heeft, ongeacht leeftijd, culturele achtergrond, inkomen en woonplaats, toegang tot cultuur’);
3. Pluriformiteit van het cultuuraanbod (‘er is een pluriform aanbod van cultuur, waarin het bestaande wordt gekoesterd en het nieuwe wordt omarmd’);
4. Verbinding tussen cultuur en samenleving (‘er is een veilige haven voor cultuur om te kunnen reflecteren op de samenleving en haar burgers, waarop ook kritiek geleverd kan worden’).

Uit: Raad voor Cultuur, *Cultuur voor stad, land en regio. De rol van de stedelijke regio's in het cultuurbeleid*, 2017, p. 15 - 17.

4.2 Overheid en wet- en regelgeving

De snelheid en mate van verduurzaming van de cultuursector zijn ook afhankelijk van de bijdrage die de overheid aan dit dossier levert. Die bijdrage kan stimulerend zijn, of juist remmend.

4.2.1 Afwachtende overheid

Op dit moment ontbreken sturing en stimulans door de overheid (zie [hoofdstuk 2](#)). Het veld ervaart deze afwachtende overheid om verschillende redenen als een obstakel. Culturele organisaties geven aan dat het prettig is om te weten welke duurzaamheidsdoelen ze moeten najagen, maar ook dat interventie door de overheid middels regelgeving noodzakelijk is om een gelijk speelveld te creëren en het verduurzamen van de cultuursector een verdere impuls te geven: ‘Koplopers gaan zelf wel, het peloton komt

pas in beweging als het moet.’ De coronacrisis heeft laten zien dat in geval van extreme crisis (waaronder ook de ecologische crisis valt) de overheid doorgaans de partij is die versnelling en fundamentele veranderingen kan faciliteren. Het gevaar van ontbrekende sturing is verder dat de kloof tussen koplopers en de rest te groot wordt. Als dat gebeurt, stagneren transities vaak, blijkt uit transitieonderzoek.

De cultuursector mist niet alleen een actieve rijksoverheid, maar ook een actieve gemeente en provincie en samenwerking tussen de drie. ‘Rijk, provincie en gemeenten gedragen zich niet als partners van de culturele sector. De overheid denkt te weinig met ons mee in het dossier verduurzaming,’ aldus een van de koplopers. Er is behoefte aan geïntegreerd beleid, ook tussen gemeenten. Een regelmatig gehoorde klacht is dat in de ene gemeente alles en in de andere niets mag als het gaat om de verduurzaming van gebouwen. Binnen gemeenten is het duurzaamheidsbeleid vaak ook niet consistent. Ter illustratie: de eis van duurzaamheid komt nauwelijks terug in gemeentelijke evenementenvergunningen, hooguit soms op het instaphema plastic – uitzonderingen als Amsterdam en Tilburg daargelaten.^[79] Tegelijkertijd vallen de gemeenten onder de landelijke uitstooteisen inzake stikstof.

Gemeentelijk vastgoed

De afwachtende overheid is ook een probleem in het cultureel vastgoed-dossier. Veel cultureel vastgoed is niet in eigendom van culturele organisaties. Dit betekent dat de huurders voor verduurzaming afhankelijk zijn van de acties van hun verhuurder. Meestal is dat de gemeente en gemeenten hebben verduurzaming van gebouwen met een culturele bestemming (met uitzondering van erfgoedinstellingen) niet hoog op de agenda staan. Dit maakt de raad op uit het feit dat de deelpartefeuille Cultuur geen eigen aanpak in de Sectorale Routekaart Gemeentelijk Maatschappelijk vastgoed heeft (zie hoofdstuk 2), en ook uit de gevoerde gesprekken.

4.2.2 Tegenwerkende wet- en regelgeving

Waar enerzijds regelgeving en stimulans voor verduurzaming ontbreken, is er anderzijds juist regelgeving die verduurzaming bemoeilijkt, zoals:

– Subsidievoorwaarden

Prestatie-eisen (met betrekking tot omvang van producties en het aantal speelbeurten van producties bijvoorbeeld) en spreidingseisen. Deze eisen sturen aan op meer produceren, terwijl verduurzamen ook minder produceren kan betekenen. Presteren gaat niet alleen om kwantiteit, maar ook om kwaliteit.

– Aanbesteding

In specifiek de creatieve industrie en met name de architectuur is duurzaamheid door het verdienmodel lang niet altijd zo makkelijk te realiseren vanwege de aanbestedings- c.q. tenderprocedures. Voor de opdrachtgever is de prijs vaak de doorslaggevende factor en niet de duurdere, duurzamere keuzes van architecten. Duurzame inkoop is een speerpunt van de overheid en er worden steeds meer duurzaamheids-

richtlijnen opgesteld, maar de prijs blijft in veel gevallen doorslaggevend. (Een strikte uitzondering hierop is het bouwen in de buurt van Natura 2000-gebieden – daar zijn duurzame bouwoplossingen verplicht.) Ook grote organisaties als Het Nationale Ballet of een kunstvakopleiding hebben voor inkoop te maken met aanbestedingsregels.

– Bestedingsverplichting

Bij het produceren van films gelden voor Europese coproducties ‘territorial spending obligations’. Deze bestedingsverplichtingen houden in dat de producenten een bepaald percentage van de productiekosten moeten besteden in het land waar de productie wordt gefinancierd. Bij een coproductie zijn dat dus verschillende landen. In de praktijk komt het erop neer dat er veel extra reisbewegingen van cast en crew plaatsvinden, evenals extra transporten van materialen. ^[80]

– Exclusiviteitsbeding

In de evenementenindustrie mag een artiest, ingevlogen van ver, binnen een straal van een x-aantal kilometers geen tweede optreden doen. Dergelijke ‘radiusclausules’ staan seriebespeling in de weg.

– Intellectueel eigendomsrecht

Op vormgeving, design, ontwerp – ook van bijvoorbeeld decors – kunnen ontwerpers intellectueel eigendomsrecht laten registreren via het zogenaamde ‘Tekeningen en modellenrecht’. ^[81] Dat kan eventueel hergebruik in de weg staan.

– Regelgeving nieuwe energietechnieken

Aggregaten en nieuwere technieken als batterijen zijn essentieel voor de stroomvoorziening van buitenfestivals. Ze werken vaak op fossiele brandstoffen als diesel, maar ook duurzamere opties als biobrandstoffen en waterstof zijn in beeld. De kennis over deze nieuwe energietechnieken is niet bij alle gemeenten en alle gemeentelijke loketten hetzelfde, waardoor de veiligheidsrisico’s van met name batterijen en waterstof verschillend worden ingeschat. Doordat er geen eenduidige regelgeving is, worden omgevingsvergunningen soms wel en soms niet afgegeven.

– Beperkt eigen vermogen

Het gesubsidieerde deel van de cultuursector heeft het recht om vermogen op te bouwen met subsidiegeld, maar slechts in beperkte mate. Dit kan duurzame investeringen bemoeilijken omdat er onvoldoende reserves kunnen worden opgebouwd. De normen vanuit het rijk zijn vastgelegd in de Regeling op het specifiek cultuurbeleid. De gemeentelijke normen verschillen per gemeente.

4.3 Praktijkbezwaren

In de gesprekken van de raad en in onderzoek van de Boekmanstichting en Bureau 8080 noemen culturele organisaties gebrek aan kennis, tijd en geld als belangrijke verklaringen om niet (verder) aan de slag te gaan met duurzaamheid. ^[82]

4.3.1 Gebrek aan kennis

Duurzaamheid vereist vaak specialistische kennis, zeker omdat de technische ontwikkelingen en financieringsmogelijkheden op dit terrein elkaar snel opvolgen. Het gemiddelde cultuurbedrijf heeft die kennis niet in huis: het weet niet precies waar een voetafdruk uit bestaat, hoe het zijn CO₂-uitstoot moet meten, welke verduurzamingsmaatregelen de meeste impact hebben, welke materialen de duurzaamste keuze zijn, hoe je voor verduurzaming een realistisch tijdpad maakt, wat een goed adviesbureau is, waar subsidies en leningen voor verduurzaming aan te vragen zijn, enzovoorts. Competentieontwikkeling van de cultuursector is volgens de raad van groot belang wil de verduurzaming hier een vlucht gaan nemen. Hieraan kunnen de opleidingen waar de kunstenaars van de toekomst worden gevormd een belangrijke bijdrage leveren door duurzaam produceren meer centraal te zetten in het curriculum. Dit gebeurt al bij technische universiteiten waar architecten en ontwerpers worden opgeleid.

Naast het gebrek aan kennis over duurzaamheid en verduurzaming, is het de raad opgevallen hoe versnipperd deze is en hoe gering de uitwisseling van kennis en good practices tussen deelsectoren is. Iedereen lijkt binnen zijn eigen organisatie of deelsector de strijd tegen de opwarming, vervuiling en uitputting van de aarde aan te gaan. De raad heeft sterk de indruk dat het wiel vaak opnieuw wordt uitgevonden en dat er meer bereikt zou kunnen worden als er meer kennisdeling zou zijn. Ook al heeft elke deelsector zijn eigen specifieke werkwijze, tegelijkertijd zijn er veel gemene delers. De Boekmanstichting en Bureau 8080 hebben waardevol pionierswerk verricht. Nu is het zaak dat meer kennisdeling en blijvende kennisontwikkeling mogelijk worden gemaakt.

4.3.2 Gebrek aan tijd

Organisaties worstelen met de vraag hoe ze verduurzaming kunnen inpassen in hun werkprogramma, naast alle andere verplichtingen. De implementatie van de codes voor fair practice, diversiteit en inclusie en good governance vereist aandacht, het hoofd bieden aan de (gevolgen van de) coronacrisis en de energiecrisis vergt tijd. Daarbovenop speelt de prestatiedruk in de sector (zie 4.1). In dit krachtenveld voelt het ontwikkelen en uitvoeren van een duurzaamheidsstrategie voor velen als ‘nog een taak erbij’. Ook het duurzaam produceren zelf kost volgens gesprekspartners meer tijd: projecten hebben een langere aanloop nodig om alle neuzen dezelfde kant op te krijgen en duurzame oplossingen te vinden. Circulair ontwerpen – in het theater bijvoorbeeld met oude kostuums en decors – is arbeidsintensiever dan ontwerpen met nieuw ingekochte materialen.

De raad heeft begrip voor de (gevoelde) druk, maar vindt die geen reden om niet te verduurzamen. Wel maakten de gesprekken hierover des te meer duidelijk dat verduurzaming van de cultuursector een gedeelde opdracht moet zijn van sector, overheden en fondsen. Ook vindt de raad dat er oog moet zijn voor het verschil in organisaties. Markt en overheden bedenken duurzaamheidsoplossingen al snel vanuit het perspectief van grote, goed geoutilleerde organisaties, terwijl het gros van de gesubsidieerde culturele organisaties in Nederland opereert vanuit een kleine vaste kern, waar bepaalde

voorzieningen niet voorhanden zijn en nauwelijks met uren kan worden geschoven.

4.3.3 Gebrek aan geld

In de praktijk is ook het gebrek aan geld een reden om niet (verder) te verduurzamen. De raad ziet dat veel duurzame keuzes, zoals het opwekken van de eigen energie, op termijn gaan renderen, maar dat het in gang zetten van een duurzaamheidstraject eerst wel financiering behoeft. Organisaties hebben investeringsbudget nodig voor het uitvoeren van een nulmeting, het opstellen van een strategisch duurzaamheidsplan en het realiseren van aanpassingen in de primaire en secundaire bedrijfsvoering. Extra hindernis voor gesubsidieerde instellingen is dat zij een toekomstperspectief van in principe slechts vier jaar hebben (uitgezonderd de organisaties die vallen onder de Erfgoedwet) en dat een terugverdienmodel daarmee lastig wordt. Investeringsbijvoorbeeld vastgoedisolatie of ledtheaterlampen renderen pas op langere termijn. Een tegemoetkoming als de DUMAVA-subsidie (voor de verduurzaming van maatschappelijk vastgoed) is zo overvraagd dat die niet makkelijk te verwerven is. Duurzame keuzes, waarbij de maatschappelijke prijs en de werkelijke prijs dicht bij elkaar liggen, zijn nu nog vaak duurdere keuzes. Zo betaal je extra voor het gescheiden afvoeren van materialen, is een vliegticket voordeliger dan een treinticket en kost reizen per trein meer tijd en dus ook meer geld – een cameraploeg twee of vijf dagen inhuren voor een klus in het buitenland maakt een groot verschil.

Eenzijds erkent de raad dat de cultuursector in een spagaat zit en tegen grenzen aanloopt. Gesubsidieerd of niet-gesubsidieerd: iedereen heeft te maken (gehad) met de financiële gevolgen van de corona- en de energiecrisis en de hoge inflatie. Commerciële spelers stellen investeringen soms uit omdat winstmarges zijn geslonken, de toch al beperkte eigen inkomsten van gesubsidieerde instellingen zijn gedaald. Daarnaast moeten veel instellingen hun bedrijfsmodel herzien vanuit de eisen die fair pay aan hun operatie stelt. Jonge makers geven aan dat ze hun vaak schaarse budgetten in eerste instantie inzetten 'om dat te maken wat ze willen maken' en niet voor duurzaamheid. Zichzelf positioneren heeft in deze fase van hun carrière prioriteit. Als er daarnaast ruimte overblijft voor duurzamere keuzes, omarmen ze die graag.^[83] Anderzijds denkt de raad dat de voordelen van verduurzaming nog te weinig worden gezien en benut. Koplopers in de sectoren laten zien dat er veel mogelijk is als je anders denkt. De raad erkent dat de sector investeringsbudget voor verduurzaming nodig heeft, maar vindt dat de sector er ook voor moet hoeden dat 'gebrek aan geld' het argument wordt om niet in beweging te komen.

Good practice: Het Plekberaad (Merlijn Twaalfhoven)

'De komende decennia zullen chaotisch zijn. Het oude idee van welvaart en economische groei is onhoudbaar. We zullen als samenleving een nieuwe richting moeten vinden, en dat zal niet lukken zonder gedeelde verhalen, verbeeldingskracht en een besef van verbintenis en identiteit. Hier kunnen kunstenaars, ontwerpers en bruggenbouwers een rol van betekenis spelen. We zien namelijk dat niet zozeer de feiten en cijfers, maar culturele verschillen vaak tot gevoelige misverstanden, spraakverwarring of emotionele onenigheid leiden. Als een gedeeld verlangen naar een goede toekomst tastbaar wordt, kunnen mensen met verschillende ideeën en culturele achtergronden elkaar vinden en kan er een transitie komen naar niet alleen een duurzame, maar ook een bloeizame wereld.

Het Plekberaad is een praktisch atelier voor langetermijndenken, dialoog en verbeelding. Het is een model dat voor iedereen toegankelijk is, een werkvorm waarin kunstenaars samenwerken met buurtbewoners en experts – zoals landschapsarchitecten, jongerenwerkers en ecologen – aan een toekomstbeeld voor de plek waar zij leven. Het is een creatieve bijeenkomst waarin de verbeelding, zorg en ervaring van bewoners tot uiting komen in een actief traject waarin we onderzoeken hoe onze leefomgeving voor toekomstige generaties de mooiste mogelijke plek kan zijn om te leven. Hieruit ontstaat een toekomstvisie die we zichtbaar maken en inbrengen bij het waterschap-, gemeente- of provinciebestuur.

Deze vorm is ontstaan vanuit de verbindingen die in Leeuwarden Fryslân Culturele Hoofdstad zijn gelegd tussen kunstenaars, toekomstdenkers en gemeenschappen, en wordt momenteel verder ontwikkeld door een zwerm van langetermijndenkers, plekmakers en kunstenaars die zich verenigen onder de naam Ministerie van de Toekomst.

In 2022 vonden zo'n 20 Plekberaden plaats, elk met een eigen vorm en aanpak, verspreid over heel Nederland. Zo kwamen bewoners van Uitdam, waar de afgelopen tien jaar hevig verzet is geweest tegen een ingrijpende dijkverzwaring, voor het eerst samen met mensen van Rijkswaterstaat, de gemeente en het bouwbedrijf. Zij stelden zich niet aan elkaar voor met hun eigen naam of rol, maar als iemand van onder de veertien die hen dierbaar is. In naam van hem of haar bogen ze zich over toekomstplannen die getekend waren door de kinderen van het dorp. Er ontstond een ontmoeting waarin alle ambtelijke en formele posities doorbroken werden en er een gezamenlijk beeld van een goede toekomst kon ontstaan. Men besloot tot een vervolg, en dan met het halve dorp.

Samen met kunstenaars zoals Thijs van de Loo (installaties, rituelen), Laura Mentink (dialoog, theater) en Elmo Vermijs (installaties) werkt Merlijn Twaalfhoven (artistiek leider van The Turn Club) momenteel aan een handboek en Plekberaden op verschillende locaties, zodat die op steeds meer plekken een rol kunnen spelen bij het activeren en verbinden van buurtbewoners aan langetermijnvraagstukken.

Zij ervaren hierbij hoezeer de rol van de kunstenaar nodig is bij het doorbreken van de geijkte denk- en gesprekspatronen waarin we vaak gevangen zitten. Door andere vragen te stellen, ruimte voor schoonheid en verwondering te maken en een bijeenkomst te verrijken met beelden, muziek en een zekere rituele kwaliteit, wordt een Plekberaad een levend onderdeel van de geestelijke publieke ruimte, een werkplaats voor gemeenschappelijkheid en samenredzaamheid en een manier om richting en verbinding te vinden in chaotische tijden. Het Plekberaad als medicijn tegen afhaken, moedeloosheid en polarisatie.'

merlijntwaalfhoven.com

Good practice: RTL

'Met de kracht van storytelling hebben mediabedrijven dagelijks impact op de beeldvorming. Naast het brengen van informatie en entertainment hebben ze het vermogen om bewustwording te creëren op belangrijke maatschappelijke thema's en uiteindelijk ook gedrag positief te beïnvloeden. Dat vermogen brengt een grote verantwoordelijkheid met zich mee.

Sinds 2021 voert RTL een proactief beleid op het gebied van duurzaamheid. Dat gebeurt vanuit drie perspectieven: organisatie, content en maatschappij. Ons doel is om in 2030 de CO₂-uitstoot van RTL Nederland terug te brengen tot net-zero. Jaarlijks wordt de CO₂-voetafdruk gemeten. Zo zien we of de uitstoot daalt, waar de meeste uitstoot vandaan komt en waarop moet worden gestuurd. Onze eerste nulmeting hebben we gedaan over 2019, in samenwerking met milieuvadviseur South Pole. Daaruit bleek dat het overgrote deel van onze uitstoot in scope 3 zit. De productie van content bleek de grootste CO₂-uitstootpost. Sindsdien berekent ons sustainability team jaarlijks onze de CO₂-voetafdruk, aan de hand van een tool van onze aandeelhouder RTL Group. Je vult je data in en die worden vervolgens omgerekend naar CO₂.

De acties die we ondernemen zijn divers. We gaan efficiënter om met energie, verduurzamen onze hardware (gebouwen, studio's etcetera), technologie (verbeterde Cloud-infrastructuur, minder servers), afvalverwerking en reisbewegingen: de standaard voor leaseauto's is elektrisch, er is een fietsenplan voor medewerkers en zakelijke vluchtbewegingen zijn geminimaliseerd. Ook compenseren we (via het Buienradar Bomenplan in samenwerking met Staatsbosbeheer en Buitenfonds) en kijken we kritisch naar verduurzaming van de activiteiten van Ad Alliance door bijvoorbeeld samen te werken met groene leveranciers. Voor het verduurzamen van onze programma's hebben we de tool ALBERT ingezet, een internationaal hulpmiddel om filmproducties te verduurzamen. Afgelopen jaar kregen zeven programma's (ITV) een groen stempel en voor 21 programma's (Blue Circle) wordt de CO₂-uitstoot gemonitord. Met het monitoren van de CO₂-uitstoot van onze digitale producten, via de tool GreenFrame, is een start gemaakt. Verder komen we met verschillende omroepen, productiebedrijven en leveranciers binnen de media-industrie regelmatig samen om kennis over duurzaam produceren te delen. Ook via content blijft RTL bijdragen aan een duurzame samenleving. Tijdens de jaarlijkse 'RTL Samen Groener' week besteden we intern, in onze programma's en op onze platformen aandacht aan een specifiek onderwerp binnen duurzaamheid dat dichtbij staat en waarop mensen zelf invloed kunnen uitoefenen. In 2022 was dat plastic vervuiling.

Commitment is naast focus het belangrijkste ingrediënt om van verduurzaming een succes te maken. Een transformatie van deze grootte impliceert ingrijpende keuzes. Bewustwording onder onze werknemers is dan ook een belangrijk actiepoint. Bij RTL zijn inmiddels meerdere groepen actief. Het centrale sustainability team focust volledig op duurzaamheid binnen RTL. Het RTL Samen Groener team, waarin allerlei afdelingen zijn vertegenwoordigd, bedenkt acties en een andere groep collega's, ons 'gilde', brainstormt over de verschillende onderwerpen en delegeert de uitvoering naar de juiste teams. Samen borgen ze de activiteiten in de bedrijfsprocessen. Sponsor van het thema is de directie. Op deze manier is duurzaamheid op alle niveaus en dwars door de organisatie heen belegd en tellen de initiatieven op naar een grotere beweging.

De eerste stappen zijn gezet op een weg die nog duizenden footprints lang is. Een weg die je alleen kunt afleggen als je de daad bij het woord voegt – *walk the talk* – en samen optrekt, de grenzen van concurrentie en individuele belangen voorbij.'

5. Cultuursector in transitie

De raad hecht grote waarde aan een levendige cultuursector met plek voor topkwaliteit en experiment waarvan heel Nederland kan genieten. Tegelijkertijd is zijn vertrekpunt dat de cultuursector, net als alle maatschappelijke sectoren, moet inzetten op klimaatneutraliteit en circulariteit. Beide duurzaamheidsdoelen impliceren een fundamentele omslag in hoe er wordt geproduceerd, georganiseerd, gedacht, gewerkt en gepresenteerd. Als de sector de doelen per direct zouden toepassen dan is er veel dat niet meer kan: alles wat afval of emissies produceert of een negatieve impact op de omgeving heeft. Tegelijk is er veel dat wel kan: alles wat positieve impact op mens en omgeving heeft en wordt geproduceerd en gepresenteerd met duurzame energie en circulaire materialen. Hoe de sector de transitie zo kan doormaken dat er een bloeiende en duurzame toekomst mogelijk wordt, is de vraag: hoe kan de sector loskomen van het bestaande, daarbij geleidelijk alles wat fossiel en niet circulair is afbouwen en de overgang naar duurzame energie en materialen maken? En hoe kan hij nieuwe manieren van organiseren en produceren ontwikkelen aan de hand van de sleutelwoorden *anders*, *minder*, *langer* en *opnieuw* (zie [hoofdstuk 1](#))?

De raad waagt zich in dit advies niet aan het uittekenen van de cultuursector anno 2050. Wel durft hij te stellen dat de druk om te verduurzamen zal toenemen en dat er onvermijdelijk ingrijpende veranderingen zullen optreden en nodig zullen zijn. Dit zal weliswaar niet van vandaag op morgen zijn: er zullen gaandeweg meer oplossingen voor hergebruik, samenwerking, lokale productie en circulaire oplossingen komen. Ook is het aannemelijk dat er een beweging ontstaat om het vastgoed en de basisvoorzieningen (elektriciteit, warmte, water, voedsel) volledig te verduurzamen en dat nieuwe technologie alom ingezet gaat worden om nieuwe werkelijkheden mogelijk te maken (virtual reality), of verduurzaming van het bestaande (duurzame brandstoffen, online beleving) te realiseren.

5.1 Contouren van het transitieproces

Het beïnvloeden van transitieprocessen, ook wel transitiesturing genoemd, gaat in de kern over het met elkaar verkennen van de weerstanden tegen structurele verandering, het formuleren van de gewenste richting en toekomstbeelden, om deze vervolgens terug te vertalen naar concrete acties.^[84]

Het verkennen van die nieuwe en gewenste toekomst – wat houdt duurzaam produceren, presenteren en consumeren in, hoe wordt het georganiseerd, wat betekent het in de praktijk? – is de exercitie waar de cultuursector en relevante overheden voor staan. In dit proces gaat het onvermijdelijk over de dominante waarden, structuren en gedragspatronen die de transitie in de weg staan, maar ook over de goede voorbeelden, praktijken en ideeën die er al zijn, en de randvoorwaarden die nodig zijn om de duurzame kant op te bewegen. Door met elkaar rond specifieke thema's, deelsectoren of uitdagingen een proces te doorlopen van reflectie, het formuleren van visies, 'backcasting'^[85]

en agendavorming, kan de sector samen werken aan inspirerende perspectieven, maar komen ook de condities en randvoorwaarden in beeld die nodig zijn om deze te realiseren. Dergelijke experimenterende, zoekende en creatieve processen passen de cultuursector met zijn onderzoekende geest en verbeeldings- en veranderkracht als geen ander.

De sector staat voor de uitdaging om met zijn omgeving proactief de eigen verduurzamingstransitie aan te gaan. In tegenstelling tot de nu nog vaak individuele aanpak, waarmee vooral de gemakkelijkste veranderingen worden doorgevoerd, vraagt dit een veel gericht proces waarin partijen met elkaar gaan zoeken, leren en experimenteren. De raad schetst een aantal contouren als aanzet om in en met de sector tot een breed gedragen transitie te komen. Deze contouren liggen aan de basis van de Transitieateliers die hij in hoofdstuk 6 aanbeveelt.

– Collectief proces

Het transitieproces is een collectief proces. Samen leren, kennisuitwisseling en cocreatie staan centraal. Ze vormen de inspiratie en steun voor het veranderen van de eigen dagelijkse praktijk, maar informeren ook externe partijen als overheden. Afgaand op de gesprekken stelt de raad dat sectorale en intersectorale transitieprocessen beide wenselijk zijn, want er zijn te veel gemene delers om gesegmenteerd te werk te gaan. Dat zou de gewenste versnelling bovendien tegenwerken. Koplopers en brancheorganisaties spelen een belangrijke rol in het proces: eerstgenoemden omdat zij aanjagers zijn, brancheorganisaties omdat zij een verbindende factor zijn. Ook overheden maken nadrukkelijk deel uit van de transitie omdat het proces kennis gaat opleveren voor beleid. Transities zijn daardoor collectieve processen waarin de partijen die urgentie voelen en ambitie hebben met elkaar ‘vooruit struikelend’ hun weg naar een gewenste en houdbare toekomst zoeken. Het transitieproces is tevens een collectieve investering: de overheid schept de voorwaarden voor het traject en neemt deel, de sectoren en de individuele deelnemers investeren hun creativiteit en tijd.

– Systematisch onderzoek

Belangrijke succesfactor is dat de cultuursector een vorm vindt om het proces van samen zoeken en experimenteren te structureren, en met kennis te ondersteunen en tegelijk zo veel mogelijk leerervaringen en inzichten vast te leggen en op bredere schaal te delen. Onderbouwd door kennis en onderzoek beoordelen partijen wat niet houdbaar is, ontwikkelen ze alternatieven en passen ze regels en kaders aan op basis van duurzame en rechtvaardige principes. Die inzichten kunnen weer worden vertaald naar overheden en beleid, of dienen als inspiratie voor andere partijen in de sector. Bovendien kan de cultuursector zich zodoende beter op duurzaamheid positioneren en profileren, zodat dit thema ook in beeld komt van en van nut kan zijn voor andere maatschappelijke partijen die met duurzaamheidsvraagstukken bezig zijn.

– Gemeenschappelijke ambitie

Er is een gemeenschappelijke ambitie nodig voor zowel de verduurzaming van de cultuursector zelf als de maatschappelijke duurzaamheidsvraagstukken waaraan de cultuursector kan meewerken. Hierin kan het zowel gaan om een gemeenschappelijke visie op een bloeiende en maatschappelijk gedragen toekomst, als om het formuleren van tussen-doelen en -stappen op weg hiernaartoe. Bijvoorbeeld op het gebied van gezamenlijke inkoop, programmering of experimenten. Door gemeenschappelijke visievorming rond intersectorale thema's als waarden, samenwerkingsvormen, mobiliteit, vastgoed, publieksbereik, financiering, et cetera, ontstaat een gedeeld perspectief. Dit geeft inzicht in de benodigde randvoorwaarden en de vraag hoe individuele partijen zelf al stappen kunnen zetten.

– Innovatie en systeemverandering

De huidige insteek bij verduurzaming is veelal (technische) innovatie van het bestaande. Dat levert winst en verbetering op, maar is volgens de raad te weinig om de gestelde duurzaamheidsdoelen te realiseren. In het transitieproces moet tevens worden ingezet op sociale innovatie en het realiseren van de benodigde fundamentele veranderingen op de lange termijn, om zoveel mogelijk synergie te vinden tussen anders, minder, langer en opnieuw. Door open te staan voor fundamentele veranderingen in hoe er wordt gedacht, georganiseerd, gefinancierd en gewerkt – de zogenaamde systeemverandering – komt een wezenlijk herontwerp in beeld en kan er proactief afscheid worden genomen van activiteiten die niet toekomstbestendig zijn.

– Handelingsperspectief

Waar de samenleving worstelt met het formuleren van visie en beleid, om de uitkomst vervolgens maar moeizaam naar de praktijk te vertalen, kan de cultuursector door zijn natuurlijke focus op verbeelding en creatie een inspiratie vormen voorbij het bestaande. Door met elkaar oplossingen te vinden voor praktische problemen zet de sector een voorbeeld maar kan hij ook bij andere partijen, van bezoekers tot leveranciers en partners, aanzetten tot verandering. Als de sector erin slaagt op deze manier doorbraken in praktische zin te realiseren die inspireren, zal dit zowel beleidsmakers, de rest van de sector als de samenleving als geheel tot voorbeeld zijn.

– Ondersteuning en structuur

Om met en vanuit de sector transitieprocessen te kunnen organiseren is het nodig een goede (financiële) ondersteuning en structuur te bieden. Dat vraagt allereerst een bundeling van krachten en competenties: van de kennis over de sector, van duurzaamheid en van transitieprocessen. Vervolgens vraagt het een procesaanpak waarin het gemeenschappelijk leren en experimenteren, de benodigde systeemveranderingen richting duurzaamheid en de creatieve inspiratie samen komen. Ten slotte is het nodig dat er garanties en voorzieningen komen om met de uitkomsten praktisch verder te gaan – zowel financiële voorzieningen om verduurzaming mogelijk te maken, als institutionele steun.

Good practice: Het Scheepvaartmuseum

‘Uiterlijk in 2030 wil Het Scheepvaartmuseum een ecopositief museum zijn. Dit betekent dat een bezoek aan ons museum meer positieve, opbouwende impact heeft dan schadelijke impact. Met andere woorden: onze bezoekers gaan een bijdrage leveren aan een betere wereld. Samen met bureau Copper8 starten we in 2023 met een concrete methodiek om de voortgang te meten en inzichtelijk te maken. We werken toe naar een raamwerk waarbinnen echte impact kan worden gemaakt, en met betrokkenheid van de gehele organisatie; ons Green Team bestaat uit intrinsiek gemotiveerde medewerkers vanuit de verschillende afdelingen.

Op vier gebieden wordt er aan het ecopositieve museum gewerkt: gebouw, evenementen, programmering en partners. Sinds de inwerkingtreding van de Erfgoedwet in 2016 heeft Het Scheepvaartmuseum de gebouwen in eigen beheer en hebben we voldoende middelen ter beschikking gekregen om een eigen duurzame bedrijfsvoering op te zetten. Het museum kon dus zijn eigen duurzaamheidsambitie ontwikkelen. De afgelopen jaren zijn op alle gebouwonderdelen – asset, beheer en gebruik – BREEAM-certificaten behaald. BREEAM heeft voor ons gewerkt als een check en vinger aan de pols. Het milieubeleidsplan van het museum correspondeert met de thema’s uit de BREEAM-certificering.

Een belangrijk doel is het verlagen van het energieverbruik binnen de bestaande huisvesting. Door het realiseren van een Warmte Koude Opslag (WKO) is het gasverbruik in 2022 spectaculair gedaald (-94%). Ook het creëren van extra geklimatiseerde tentoonstellingszalen heeft het energieverbruik verminderd. Daarnaast zijn we gestart met een aantal energiebesparende projecten, waaronder duurzame manieren om het open plein te klimatiseren, aanpassingen in het eerder afvoeren van luchtbehandelingskasten (naar verwachting resulteert dit in 2023 in een daling van het elektraverbruik van circa 25%), en het gebruik van energiezuinige ledverlichting.

Natuurlijk blijft er altijd een spanning bestaan tussen duurzaamheid en het beheren van een museale collectie in een monumentaal gebouw. Zo wordt er vaak speciale lucht gecreëerd wat een negatieve impact heeft op het gebouw. Een vervolgvraag zou dan ook moeten zijn wat de correlatie is van de presentatie van een museale collectie op de houdbaarheid van het monumentale gebouw.

Op het gebied van duurzame evenementen is onze catering een mooi voorbeeld. Sinds 2017 werkt de catering volgens de principes van Dutch Cuisine, waarvan het museum tevens ambassadeur is. Dit houdt in dat er alleen wordt gewerkt met seizoensproducten, dat er minder vlees en vis wordt geserveerd, dat er kortere aanvoerlijnen zijn en zero waste-menu’s. Ook in de programmering spreken we ons publiek direct aan op het thema duurzaamheid. De tentoonstelling *Rising Tide* (2021) ging over de zeespiegelstijging en *Food for Thought* – verwacht in najaar 2023 – zal gaan over Nederland voedselland. Beide programma’s laten zien welke impact de veranderende wereld om ons heen heeft op ons ecosysteem.

Het Scheepvaartmuseum wil zijn activiteiten en de inzichten die daaruit voorkomen graag delen met partners. Daarom hebben we in 2022, met steun van het Mondriaan Fonds, de website ATLAS gelanceerd, een kennisplatform als aanzet voor de verduurzaming van de museumwereld. Oplossingen voor verdere verduurzaming, plus handige gereedschappen en best practices van andere instellingen, zijn samengebracht in een online toolkit met dossiers over gebouw, tentoonstelling, kunstenaar en bezoeker.’

hetscheepvaartmuseum.nl

Good practice: Into the Great Wide Open (ITGWO)

'Into the Great Wide Open (ITGWO) is een festival dat circulair en klimaatpositief wil worden. Om deze ambitieuze doelstelling te bereiken, zijn we begonnen met het meten van onze klimaat- en materiaalvoetafdruk. In 2019 gebruikten we daarvoor de met de Universiteit Utrecht ontwikkelde Environment-i-meter en inmiddels de daaruit voortgekomen Green Deal Circular Festival monitor. Het maakt onze uitdagingen en voortgang inzichtelijk. Na het meten hebben we onze doelen gedefinieerd. Circulair zijn betekent geen afval meer hoeven verbranden of storten, alle gebruiksmaterialen hergebruiken of minimaal hoogwaardig recyclen dan wel composteren. ITGWO is klimaatpositief als we in de bedrijfsvoering voor scope 1, 2 en 3 netto geen CO₂ meer uitstoten plus wat extra vastleggen en alle historische emissies (sinds de aanvang in 2009) hebben opgeruimd.

Vier vuistregels bepalen onze werkwijze. Allereerst willen we voorkomen en reduceren, door energie- en materiaalgebruik zo efficiënt mogelijk te organiseren. Verder schakelen we over naar hernieuwbare en emissievrije energie en afvalvrij materiaalgebruik. De andere vuistregels zijn dat we onvermijdbare restuitstoot van de huidige bedrijfsvoering opruimen, evenals de eerder uitgestoten broeikasgassen van ITGWO. Die leggen we vast in stabiele koolstofopslag.

Onze doelen zijn geoperationaliseerd in verschillende programma's. Reis- en transportemissies pakken we onder andere aan met de 'Goede Reis Toeslag' van €7,50 die iedere festivalbezoeker betaalt, maar ook weer terug kan krijgen wanneer men fossielvrij naar het festival reist. Dit creëert tegelijk een groene reisstimulus en budget om de nog niet te voorkomen restuitstoot van het festival op te ruimen. 'Afval = Grondstoffen' gaat over het herorganiseren van onze materiaalstromen, net zo lang tot alle materialen herbruikbaar (afwasbaar servies, bekertjes en bestek), recyclebaar (glas, papier) of composteerbaar (organische reststromen) zijn. ITGWO zit nu op 138 gram restafval per bezoeker per dag. Een derde programma is 'Festival als Fossielvrije Zone'. Hiervoor zetten we groene netstroom in, evenals grote batterijen, een mierenzuurgenerator, aggregaten op HVO en elektrisch bouwmetaal. Met 'Klimaatneutraal bier op je festival' realiseerden we ten slotte in een pilot met Brand een duurzaam drankje: van brouwen en transporteren, tot koelen, schenken en genieten.

De huidige problemen op het gebied van klimaat(ongelijkheid), biodiversiteit en grondstoffen vereisen grote gedurfde stappen. Wanneer festivals deze willen zetten, lopen we tegen onhandige regels, trage bureaucratie en het gebrek aan financiële middelen aan. Maar ook onkunde en onwetendheid spelen nog een vertragende rol. Wat we nu nodig hebben zijn een dikke stok en grote wortels: krachtige regelgeving voor de middellange termijn, gekoppeld aan ruimhartige ondersteuning voor de partijen die hieraan bijdragen en de weg plaveien. Ondersteuning met kennis, (financiële) middelen en flexibele ontheffing voor duurzame transitiestappen en innovatie.

Verduurzaming is soms frustrerend maar meestal een grote bron voor vernieuwing en verbetering. Door een koploper op het gebied van duurzaamheid te zijn, ontwikkelen we een extra drive om onszelf opnieuw te blijven uitvinden. Hierdoor willen de beste mensen uit de sector en vooruitstrevende partijen graag met ITGWO samenwerken. Bovenal levert verduurzaming – naast vermaak, ontspanning en culturele waarde – maatschappelijke waarde op. We kunnen het festival inzetten om de grotere duurzame en sociale transitie aan te jagen. Om zo een steentje bij te dragen aan een mooiere wereld van morgen.'

intothegreatwideopen.nl

6. Aanbevelingen

Om tot een duurzame cultuursector te komen, zullen de komende jaren in het teken staan van zoeken, leren en experimenteren. Hoe gaat de sector de sleutelwoorden ‘anders, minder, langer en opnieuw’ invullen? Zowel de verduurzaming van de cultuursector zelf als een steviger positionering van cultuur in de maatschappelijke duurzaamheidstransitie zijn grote opgaven, waarvoor geen eenvoudige oplossingen zijn. De uitdaging nu is om zowel op grotere schaal en meer planmatig de technische verduurzaming te versnellen, als ook de veranderingen in cultuur, gedrag en instituties vorm te geven. Met beleidsplannen en onderzoeken alleen lukt dat niet: hiervoor zal ook creatief ondernemerschap, het experiment, het doen, het maken en het uitproberen nodig zijn. De raad doet in [paragraaf 6.3](#) aanbevelingen hoe zo’n proces concreet kan worden gefaciliteerd. Als dat goed wordt georganiseerd kan een cultuursector die op creatieve en ondernemende wijze zijn eigen transitie aanpakt tevens een vliegwiel worden voor een bredere verduurzaming. Met een aantal maatregelen en acties kan echter meteen worden begonnen en kan snel resultaat worden geboekt, zoals de aanbevelingen van de raad in [paragraaf 6.1](#).

De raad doet verscheidene aanbevelingen en geeft daarbij aan welke actoren hiervoor (gezamenlijk) verantwoordelijkheid zouden moeten nemen en nu aan zet zijn. Bij veel van de aanbevelingen is een rol voor de rijksoverheid weggelegd, in het bijzonder de staatssecretaris van OCW. Maar ook andere departementen spelen een rol in de verduurzaming van de cultuursector, en vanzelfsprekend de cultuursector zelf, met al zijn culturele organisaties op het gebied van kunsten, erfgoed, creatieve industrie en media – van theater tot omroep, en van architectenbureau tot museum.

6.1 Nulmeting en plan van aanpak

Actoren

- Alle culturele organisaties
- OCW, provincies, gemeenten
- Rijkscultuurfondsen
- Private fondsen

Verduurzaming van de bedrijfsvoering is de meest praktische en snelle manier om bij te dragen aan een duurzame wereld. Het is een opgave waartoe elke culturele organisatie, gesubsidieerd of niet, zijn verantwoordelijkheid moet nemen. Snelheid is daarbij geboden, om niet te worden overvallen of ingehaald door regelgeving. Het is noodzakelijk om al in 2030 grote stappen te hebben gemaakt. Een deel van de niet-gesubsidieerde organisaties heeft al te maken met de rapportageverplichtingen over de impact van hun activiteiten op mens en milieu. Ook voor de gesubsidieerde sector zal de verduurzaming van zowel de primaire als de secundaire bedrijfsvoering steeds meer een

verplichtend karakter krijgen: zowel door regels die voor iedereen zullen gaan gelden, als door lokale regelgeving en voorwaarden van subsidievertrekkers.

De raad ziet dat organisaties die succesvol zijn in verduurzaming vaak actief hebben besloten een duurzame organisatie te willen worden. Dat is de eerste stap. Het bijhouden van data is vervolgens belangrijk om inzicht te verkrijgen – en om voortgang te kunnen vieren. Het begint met een nulmeting: zonder nulmeting weten organisaties niet hoe vervuilend ze zijn en wat de grootste vervuilende factoren in hun praktijk zijn.^[86] Met het meten van de CO₂-voetafdruk brengt een organisatie haar impact in kaart. Op basis van zo'n meting kan zij vervolgens actie ondernemen. Een nulmeting wordt gedaan op scope 1, 2 en 3, bijvoorbeeld aan de hand van de zes veelgebruikte indicatoren energieverbruik, watergebruik, afvalverwerking, reisbewegingen, materiaalgebruik en catering. De raad stelt dat het aan elke organisatie zelf is om af te wegen welke aanpassing haar, afhankelijk van de context, het beste past. Als de duurzaamheidsdoelstellingen maar worden gehaald.

Hoewel het aan organisaties zelf is te bepalen welk meetinstrument zij kiezen, kan de raad zich voorstellen dat op deelsectorniveau een vorm van standaardisering wordt nagestreefd. De deelsectoren verschillende onderling dermate dat een generieke meetmethode ontwikkelen lastig zal worden. Bovendien zijn in een aantal deelsectoren al verschillende instrumenten in gebruik, zoals ALBERT voor de media- en filmsector.

Is er een nulmeting gedaan, dan kan een transitieplan worden opgesteld. In dit plan van aanpak wordt ingegaan op de vraag hoe een organisatie er in 2030 voor zal staan en hoe zij daarna zo snel mogelijk naar klimaatneutraal en circulair zal bewegen. Het helpt de organisaties zelf, hun partners en de sector wanneer zij hierover transparant zijn en hun voortgang en resultaten in hun jaarverslagen opnemen. Dit getuigt van maatschappelijk bewustzijn en draagt vooral bij aan inzicht en kennisvermeerdering in de sector.

Om het proces van verduurzaming een impuls te geven, adviseert de raad de overheden het (laten) uitvoeren van een nulmeting en het (laten) maken van een plan van aanpak te faciliteren. Dit zou zowel voor gesubsidieerde als niet-gesubsidieerde organisaties moeten gebeuren.

Organisaties met rijkssubsidie

Vanuit de overheden is het subsidie-instrument een manier om organisaties te stimuleren verduurzamingsstappen te zetten. De raad heeft daarover in zijn advies van 2 april jl. *Advies aanvraag- en beoordelingsproces BIS 2025-2028* aanbevelingen gedaan.^[87] Hij adviseerde van BIS-instellingen commitment te vragen om in het eerste jaar van de subsidieregeling (2025) een nulmeting te laten uitvoeren en een plan van aanpak op te stellen voor de verduurzaming van hun organisatie en artistieke praktijk in aanloop naar 2030. Deze aanbeveling betreft weliswaar een specifieke groep binnen de cultuursector en is gekoppeld aan de periode 2025-2028, maar is bruikbaar voor de hele sector, in het bijzonder voor de organisaties die meerjarige subsidie ontvangen van de rijkscultuurfondsen. Vanwege hun meerjarige rijksfinanciering en hun centrale plek in het cultuurbestel hebben de BIS-instellingen een voorbeeldfunctie in

het culturele veld – ook op het gebied van duurzaamheid – en vele samenwerkingsverbanden en partners. Van hen en andere meerjarig rijks- gesubsidieerde organisaties mag worden verwacht dat zij actief bijdragen aan kennisdeling in de sector en dat zij het gesprek aangaan met partners op het gebied van financiering, de inkoop van materialen, marketing, et cetera. De raad verwacht dat hun inspanningen een versnellend effect zullen hebben op de verduurzaming van de hele cultuursector. In verband hiermee heeft de raad de staatssecretaris geadviseerd hierover in gesprek te gaan met de rijkscultuurfondsen om te bezien hoe zij op dezelfde wijze kunnen gaan verduurzamen als de BIS-instellingen. De raad vindt het ook noodzakelijk dat de rijksoverheid zich hierin faciliterend opstelt.

6.2 Kennis- en adviesvoorziening

Actoren

- OCW
- Brancheverenigingen
- Kennisplatforms

De behoefte aan bundeling van kennis, advies en informatie over verduurzaming is een onderwerp dat in alle gesprekken die de raad heeft gevoerd terugkomt. Ook de raad constateert de kennislacune en ziet de kennis- en adviesbehoefte. Om de verduurzaming van de cultuursector verder te brengen, is het noodzakelijk dat kennis over duurzaamheid, duurzaamheidsdoelen, transities en subsidieregelingen voor verduurzaming waarop ook de cultuursector aanspraak kan maken, op een toegankelijke manier wordt ontsloten en gemakkelijk te vinden is bij één loket. De raad adviseert de staatssecretaris dit te organiseren en te faciliteren.

Geïnspireerd door Julie's Bicycle, de non-profitorganisatie waarmee Arts Council England werkt voor de National Portfolio Organisations, en door ALBERT, het bureau en meetinstrument uit Engeland met een adviestak in Nederland die helpt bij verduurzaming van film- en televisieproducties, is er een voorziening voor de hele cultuursector nodig waar kennis is gebundeld – of aangehaakt – en advies wordt gegeven. Deze kennis- en adviesvoorziening kan naast gratis advies betaalde opdrachten aannemen voor advies op maat en ontwikkelt en deelt kennis over:

- de praktijk van het doen van een nulmeting, de implementatie van een transitieplan voor verduurzaming van de eigen organisatie en duurzaamheid als businessmodel;
- ontwikkelingen op het gebied van verduurzaming die van belang zijn voor de cultuursector;
- subsidiemogelijkheden (ook Europese) en leningen voor verduurzaming waarvan (ook) de cultuursector gebruik kan maken;
- het verzamelen, analyseren en toegankelijk maken van data over de voetafdruk van de Nederlandse cultuursector;

- de randvoorwaarden die nodig zijn voor transitie zoals in beeld gekomen via de Transitieateliers (zie [6.3](#)).

Naar het idee van de raad werkt de kennis- en adviesvoorziening nauw samen met bestaande publieke en private partijen, zowel overheden en kennisinstellingen (Rijksdienst voor Ondernemend Nederland, Boekmanstichting, Bureau DRIFT, Green Events, Film for Future et cetera), als duurzaamheidsbureaus. De voorziening staat eveneens in verbinding met de Transitieateliers ([zie 6.3](#)). In feite draait het hier om een kenniscoalitie. Voor de brancheverenigingen en de Boekmanstichting ziet de raad een specifiekere rol weggelegd: zij zijn geëigende schakels in het verzamelen, analyseren en toegankelijk maken van data over de voetafdruk van de Nederlandse cultuursector.

De voorziening wordt bij voorkeur (ook vanuit duurzaamheidsperspectief) ondergebracht bij een bestaande organisatie die bekend is bij de sector. Het alternatief is het inrichten van een aparte organisatie. Van belang is dat deze partij onafhankelijk is, positie en legitimiteit heeft en niet commercieel is. In Engeland richt Arts Council England hiervoor elke drie jaar een tenderprocedure in.

6.3 Transitieateliers

Actoren

- OCW (in afstemming met andere ministeries)
- Alle culturele organisaties, met name koplopers
- Brancheverenigingen

Om het transitieproces naar een duurzame cultuursector handen en voeten te geven en te versnellen, is een gezamenlijk proces van leren, zoeken en experimenteren nodig (zie [hoofdstuk 5](#)). Om het beste uit de cultuursector naar boven te halen en die kennis onderling te kunnen delen, adviseert de raad de staatssecretaris om Transitieateliers mogelijk te maken. Dit zijn landelijke en intersectorale werkbijeenkomsten voor en door de hele cultuursector: de creatieve industrie, de kunsten, het erfgoed en de media samen, zowel gesubsidieerd als niet-gesubsidieerd. Waar in de Kennis- en adviesvoorziening kennisdeling centraal staat, draaien de Transitieateliers om (gezamenlijke) kennisontwikkeling. Ze fungeren als een laboratorium. Met een representatieve groep koplopers uit de diverse geledingen worden de grotere transitieopgaven geïdentificeerd en concrete experimenten en acties aangegaan. Op deze manier participeert de cultuursector in en geeft hij vorm aan de duurzaamheidstransitie. Behalve financier is de overheid ook een actieve partij in de ateliers, want input uit de ateliers moet helpen de juiste beleidskaders voor de duurzaamheidstransitie te stellen.

De ideeën en oplossingen die voortkomen uit de Transitieateliers voeden niet alleen de verdere verduurzaming van de cultuursector, maar zijn ook waardevol voor duurzaamheidsopgaven van andere partijen. De cultuursector is als geen ander in staat een tot de verbeelding sprekende toekomstige samenleving te schetsen en kan creatieve en innovatieve oplossingen vinden die anderen niet voor mogelijk houden. Een andere grote meerwaarde van de

Transitieateliers is dat zij het potentieel van de cultuursector op het thema duurzaamheid zichtbaar maken. Met dit instrument kan de sector zich profileren en positioneren en kan de toenadering tussen klimaatbeleid en cultuurbeleid verder geholpen worden.

Transitieateliers kunnen worden ingericht rond specifieke deelsectoren, maar ook rond sectordoorsnijdende opgaven of type organisaties, zoals de primair gebouwgebonden en primair producerende organisaties (zie [hoofdstuk 1](#)). Het is voorstelbaar dat bijvoorbeeld rond ‘het duurzame festival’ of ‘de duurzame filmset’ een gemeenschappelijke visie wordt ontwikkeld door partijen die hier al mee bezig zijn of hierin geïnteresseerd zijn. Wat is er nodig om voorbij de makkelijke verduurzaming te komen, waar kunnen partijen elkaar verder helpen, en wat zijn uitdagingen op grotere schaal waar overheid of financiering nodig zijn? Ook een atelier rond duurzaam reizen, al dan niet van publiek, is een voorbeeld. Dwars door de sector heen is het een grote opgave een gemeenschappelijke visie op duurzaam reizen in de toekomst te ontwikkelen. Hoe kan internationale uitwisseling mogelijk blijven en voor wie? En hoe kan digitalisering worden ingezet, maar zorgen we ook dat de fysieke ervaring voor zoveel mogelijk mensen bereikbaar blijft?

De resultaten van de Transitieateliers worden binnen en buiten de cultuursector gedeeld. De raad ziet hierin een rol voor de brancheverenigingen en de Kennis- en adviesvoorziening.

6.4 Routekaart cultureel vastgoed

Actoren

- Brancheverenigingen
- VNG
- RVO

De verduurzaming van cultureel vastgoed is een verhaal apart. Het is zeer kostbaar en complex omdat een groot deel van het cultureel vastgoed niet in eigendom van culturele organisaties zelf is, maar van gemeenten (zie [hoofdstuk 4](#)). De raad stelt voor dat er in aanvulling op de twaalf reeds bestaande sectorale routekaarten ook een routekaart cultureel vastgoed wordt gemaakt. Net als bij de andere routekaarten moet het initiatief hiervoor komen uit de cultuursector zelf, met een belangrijke rol voor de brancheverenigingen. In de procesbegeleiding en advisering vindt de raad een rol voorstelbaar voor de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland, een partij waarmee de raad ook heeft gesproken. Met een routekaart wordt zichtbaar wat de opgaves en de urgentie zijn en in hoeverre beleid en middelen toereikend zijn. Vanwege het grote gemeentelijke aandeel in het bezit van cultureel vastgoed, is hierin ook voor hen een rol weggelegd. Een vergelijkbare situatie geldt al voor onderwijs en sport. De sportsector heeft een uitsplitsing in zijn routekaart gemaakt: vastgoed in eigendom van sportverenigingen en vastgoed in eigendom van gemeenten. Het onderdeel vastgoed in eigendom van gemeenten komt vervolgens inhoudelijk terug in de sectorale routekaart van de gemeenten. Eenzelfde constructie zou wellicht mogelijk zijn voor de cultuursector.

6.5 Regulering

Actoren

- OCW, BZK, EZK, IenW en BZ
- VNG
- IPO

De overheid kan verduurzaming in de cultuursector versnellen door regelgeving en subsidieverplichtingen aan te passen. De raad adviseert de staatssecretaris op al haar beleidsterreinen – kunsten, erfgoed, creatieve industrie en media – de strategie ten aanzien van duurzaamheid verder te ontwikkelen. De volgende aanbevelingen zouden zo spoedig mogelijk in werking gezet moeten worden:

- Pas de subsidieregeling culturele basisinfrastructuur (BIS) voor de periode 2025-2028 aan. De raad adviseert subsidie te koppelen aan een nulmeting en een transitieplan. Deze aanbeveling heeft de raad al gedaan in zijn advies *Advies aanvraag- en beoordelingsproces BIS 2025-2028*;
- Voer het gesprek met de rijkscultuurfondsen om ten aanzien van de door hen meerjarig gesubsidieerde instellingen te bezien hoe zij op dezelfde wijze kunnen verduurzamen als de BIS-instellingen;
- Ontwikkel een strategie ten aanzien van duurzaamheid in het Beleidskader Internationaal Cultuurbeleid 2025-2028. Door internationaliseringsregelingen aan te passen, kan vliegen minder vanzelfsprekend worden en kunnen seriebespeling en langere uitwisselingen worden gestimuleerd;
- Ontwikkel een strategie ten aanzien van duurzaamheid in het Mediabeleid, landelijk (NPO) en regionaal (RPO). Het huidige Concessiebeleidsplan en de daaruit voortkomende prestatieovereenkomst met de NPO, het sturings- en samenwerkingsorgaan van het Nederlandse publieke omroepbestel, lopen nog tot en met 2026. Duurzaamheidsdoelen opnemen in het volgende Concessiebeleidsplan van de NPO ligt daarbij voor de hand;
- Overleg met gemeenten om de subsidievereisten op rijks- en gemeentelijk niveau op elkaar te laten aansluiten, en de verduurzaming van gemeentelijk vastgoed dat in gebruik is bij culturele organisaties te adresseren;
- Overleg met de minister voor het hoger onderwijs om ervoor te zorgen dat niet alleen de cultuursector maar ook de opleidingen klimaatneutraal en circulair zijn in 2050 en dat studenten worden onderwezen in duurzaam produceren;
- Voer het gesprek met de BES-eilanden over kennis- en ondersteuningsbehoeftes ten aanzien van verduurzaming van de cultuursector in Caribisch Nederland.

Verder adviseert de raad tegenwerkende regelgeving, zoals benoemd in [paragraaf 4.2.2](#), tegen het licht te houden en aan te kaarten. In relatie tot de subsidievoorwaarden van OCW springen de prestatie- en spreidingseisen en

het beperkt eigen vermogen in het oog. Op Europees niveau kan de staatssecretaris, samen met BZ, het gesprek aangaan over de afbouw van de bestedingsverplichting in verschillende landen voor coproducties in de film. De VNG zou kunnen kijken naar de omgevingsvergunningen in relatie tot nieuwe energietechnieken.

6.6 Financiering

Actoren

- Rijksoverheid (OCW, BZK, EZK, IenW en BZ)
- Provincies en gemeenten
- BNG
- Pensioenfondsen
- Private fondsen

De verduurzaming van de cultuursector kan, zoals bij zoveel andere sectoren, niet zonder extra financiering. De raad gelooft dat de combinatie van ontsluiting en bundeling van kennis in een Kennis- en adviesvoorziening en kennis- en competentieontwikkeling in Transitieateliers de gewenste versnelde verduurzaming van de cultuursector teweeg kan brengen. Daarom adviseert hij de staatssecretaris nadrukkelijk beide aanbevelingen financieel te ondersteunen. De Kennis- en adviesvoorziening heeft een permanent karakter. Voor wat betreft de Transitieateliers denkt de raad in eerste instantie aan een looptijd van een aantal jaren, tot 2030, het moment waarop de eerste duurzaamheidsdoelen gehaald moeten zijn. Gekoppeld aan de Transitieateliers zit ook voorfinanciering van in de ateliers ontwikkelde projecten. Daarnaast moet er budget komen voor culturele organisaties om uiterlijk in 2025 een nulmeting uit te (laten) voeren en een duurzaamheidsplan op te (laten) stellen en is er een strategie nodig om de verduurzaming van het cultureel vastgoed te financieren. Een eventuele Routekaart Cultureel Vastgoed zou duidelijk kunnen maken met welke investering de cultuursector en de gemeenten te maken krijgen als al het vastgoed met een culturele bestemming (theaters, musea, opleidingen, archieven, bibliotheken, bioscopen et cetera) moet worden verduurzaamd.

De extra middelen die nodig zijn voor nulmetingen, transitieplannen, de Kennis- en adviesvoorziening, Transitieateliers, daaruit voortkomende pilotprojecten en de verduurzaming van cultureel vastgoed komen bij voorkeur uit het Klimaatfonds. Bij de financiering van de nulmetingen en transitieplannen zouden ook de gemeenten en provincies kunnen worden betrokken. Daarnaast kan de raad zich voorstellen dat een deel van de financiering in overleg met publieke financiers als de Bank Nederlandse Gemeenten of zelfs pensioenfondsen kan worden vormgegeven. Aan de BNG denkt de raad in verband met de enorme kostenpost die de verduurzaming van vastgoed met een culturele bestemming in bezit van gemeenten met zich meebrengt. Voor het vastgoed dat in eigendom is van culturele organisaties zou de DUMAVA-regeling toegankelijker moeten worden, of worden uitgebreid met een specifieke culturele variant: de DUCUVA-regeling.

6.7 Interdepartementale samenwerking

De raad kan niet genoeg benadrukken het als een gemiste kans te beschouwen voor alle partijen dat de rol van cultuur in de maatschappelijke duurzaamheidstransities – die veelal bij andere departementen zijn belegd – nog zo onderbelicht en onderbenut is. Natuurlijk staat het een maker of culturele organisatie vrij om duurzaamheid wel of niet artistiek-inhoudelijk te adresseren, en om mee te werken aan maatschappelijke transitievraagstukken buiten de eigen sector. Maar de raad wijst erop dat de cultuursector vanwege zijn onderscheidende eigenschappen een sterke troef in handen heeft om duurzaamheid verder te kunnen brengen dan de eigen organisatie. Wanneer enerzijds BZK, EZK, IenW en BZ steviger inzetten op cultuur en anderzijds OCW in staat is om de collega-departementen meer ontvankelijk te maken voor de verbeeldings- en veranderkracht van cultuur, heeft daarvan de hele samenleving profijt.

Good practice: The Exploded View Beyond Building (Pascal Leboucq & Lucas De Man)

'De tentoonstelling is in de vorm van een huis met 100 biobased materialen en met storytellers en een digitaal platform waarop we al onze research *open source* delen. Het stond in oktober 2021 op de Dutch Design Week (50.000 bezoekers), in 2022 op de Floriade (500.000 bezoekers) en nu staat het bij Kamp C in Antwerpen.

Het cultuuraspect van dit project is: verbeelding, storytelling, het bouwen van een installatie die een wereld laat zien die kan zijn, maar niet gezien wordt omdat die buiten de denkkaders valt. Storytelling (live door acteurs, online in video's en artikelen) trekt het debat van materialen naar het maken en bedenken van een totaal nieuw ecosysteem. Dit nieuwe ecosysteem is circulair en regeneratief en omvat zowel de bouw, de landbouw als de verwerkingsindustrie. Wij zien dit als een onderdeel van een paar essentiële grotere vraagstukken en transities in de huidige maatschappij: energiecrisis, stikstofcrisis, CO₂-crisis, landbouwtransitie, bouwtransitie enzovoort.

Doordat wij een tentoonstelling maakten in de vorm van een huis en zorgden dat wij alles wisten over elk materiaal en elke toepassing die we presenteerden, konden we de bouwwereld en landbouwsector makkelijk voorzien van antwoorden in hun eerstelijnskritiek ('het zal wel niet X of X zijn, het zal wel X of X zijn') en hen verleiden anders te denken en te kijken. Voor het publiek hadden we een ervaringstentoonstelling gemaakt (je mocht overal aanzitten en aan voelen en ruiken) die dankzij onze live storytellers helemaal tot leven kwam. Publiek kwam erachter wat het was, wat het betekent en wat het kan gaan betekenen.

Los van awards en veel (inter)nationale media-aandacht hebben we meetbaar veel veroorzaakt. Zo hebben wij ervoor gezorgd dat biobased bouwen in de beleidsplannen van het ministerie van Binnenlandse Zaken is geschreven, dat vier grote bouwbedrijven anders zijn gaan bouwen, dat drie grote architectenbureaus een biobased afdeling zijn begonnen, dat twee banken (Triodos en RABO) een biobased focus hebben aangenomen, dat vijf woningbouwverenigingen gekozen hebben voor biobased bouwen, dat er een landelijke 'groothandel' voor biobased materialen is gekomen, dat er een netwerk is ontstaan van 150 producenten, boeren, bouwers en kunstenaars die samenwerken. Verder hebben wij meer dan 200 rondleidingen aan vips gegeven en 100 partijen samen een huis laten bouwen.

We hebben al meer dan 100 lezingen en workshops gegeven over dit project in meer dan tien landen, met een les aan Cambridge University, een workshop aan het Centre Pompidou en een *lecture* aan het MOMA New York als bescheiden hoogtepunten. We mochten spreken op bijeenkomsten van boerenbonden, van architecten en van bouwers, en we zitten aan tafel bij een Interdepartementaal overleg Biobased Bouwen van vier ministeries.

Zelden hebben we meegemaakt dat wij zo direct aantoonbaar impact hebben gehad. Door onze verbeelding en storytelling hebben we landelijk beleid gewijzigd, zijn grote organisaties anders gaan werken en denken en hebben we nationaal en internationaal een debat geopend.'

theexplodedview.com/the-exploded-view-beyond-building

Good practice: Muziekgebouw Eindhoven

'In het najaar van 2021 is binnen het Muziekgebouw Eindhoven de afdeling Inclusie & Duurzaamheid opgericht. Daarmee is een start gemaakt met het verankeren van onder andere duurzaamheid in de organisatie. De aanpak is verdeeld over een aantal thema's, zoals inkoop, maatschappelijke betrokkenheid, afval, energie en mobiliteit. Per thema is een actieplan opgesteld waarmee de organisatie aan de slag is gegaan. We gebruiken de monitoringtool Milieubarometer: hiermee kan het verbruik van water, energie en afval worden vastgelegd, zodat inzichtelijk wordt waarop we moeten sturen.

Samenwerking met partnerorganisaties speelt een belangrijke rol in de verduurzamingsopgave. Het Muziekgebouw Eindhoven heeft zich aangesloten bij het landelijke GreenStages2020, een initiatief van Green Leisure Group, waarin anno 2023 circa 30 poppodia en theaters gezamenlijk streven naar een circulaire culturele sector in 2030. Dit platform maakt uitwisseling mogelijk en gezamenlijke vraagstukken worden behandeld door experts. In maart 2023 werd ons streven naar duurzaamheid bekrachtigd door samen met de grote evenementenorganisatoren van regio Brainport Eindhoven en de gemeente het convenant Green Deal Evenementen te ondertekenen. Hierin zijn concrete afspraken uitgewerkt die moeten zorgen voor toekomstbestendige evenementen in 2024. Samen bereik je meer dan alleen.

Dat geldt ook voor de organisatie intern: het inbedden van duurzaamheid in de organisatie en het creëren van draagvlak onder medewerkers is van groot belang. Het management en afdelingshoofd spelen hierin een grote rol. Enkele voorbeelden van wat er in het afgelopen jaar is bereikt: sinds de nulmeting die we bij toetreding tot GreenStages2020 moesten uitvoeren, is de CO₂-uitstoot met 600 ton verminderd. Van de zestien organisaties die al twee jaar deelnemen aan GreenStages2020 behaalde het Muziekgebouw in 2023 de vierde plaats. Ook bleken wij de grootste groei van alle deelnemers te hebben doorgemaakt.

Enkele voorbeelden van impactvolle maatregelen zijn de implementatie van het concept 'Carnivoor geef het door', voor de crew- en artiestencatering. Op deze manier worden jaarlijks ruim drieduizend maaltijden zonder vlees geserveerd. De leveranciers worden gedwongen mee te gaan in de beweging, waardoor ook zij anders gaan inkopen. Onze medewerkers en die van andere culturele instellingen in Eindhoven worden met onze 'Sjees-app' uitgenodigd om vaker met de fiets te komen: wie fietst in een maand de meeste kilometers?

Er wordt een samenwerking met de NS opgezet en is er een communicatieplan gemaakt om de duurzame bereikbaarheid van het Muziekgebouw te communiceren. Op basis van een postcodescan is de footprint van het vervoer van de bezoekers aan het Muziekgebouw gemeten. Met de tool Mobility Analyst en in samenwerking met Brainport Bereikbaar zijn drie scenario's uitgewerkt: weinig gebruik openbaar vervoer, gemiddeld en veel. Er blijkt nog veel winst te behalen; jaarlijks moeten 88.000 bomen worden geplant om de uitstoot van reisebewegingen van bezoekers te compenseren.

Waar het Muziekgebouw tegenaan loopt, is de afhankelijkheid van de gebouw-eigenaar en de verhuurder van het pand. Hierdoor is het bijvoorbeeld nog niet mogelijk om plastic afval gescheiden aan te leveren. Door het implementeren van een duurzaam inkoopbeleid met de focus op reduce, reuse, recycle wordt echter getracht afvalvrij te opereren, waardoor de impact van de niet-gescheiden afvalstroom ook kan worden geminimaliseerd.'

www.muziekgebouweindhoven.nl

Eindnoten

1

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, *De kracht van creativiteit. Cultuur midden in de samenleving. Meerjarenbrief 2023-2025*, 4 november 2022.

2

rvo.nl/onderwerpen/kennisplein-grondstoffen/grondstoffenscanner#abiotische-grondstoffen

3

In 2016 heeft Nederland het VN-Klimaatakkoord van Parijs (2015) ondertekend en vervolgens in de Nederlandse Klimaatwet (2019) de volgende doelstellingen opgenomen: in 2030 moet er 49 procent en in 2050 95 procent minder CO₂-uitstoot zijn ten opzichte van 1990. De inmiddels gehanteerde, iets ambitieuzere doelstellingen komen uit het coalitieakkoord: *Omzien naar elkaar, vooruitkijken naar de toekomst. Coalitieakkoord 2021-2025* en het rijksbrede programma *Nederland Circulair in 2050*. De grondstoffenreductie van 50 procent in 2030 is een richtinggevende doelstelling, verder gespecificeerd in de policy brief van het PBL: Planbureau voor de Leefomgeving, *Doelstelling circulaire economie 2030. Operationalisering, concretisering en reflectie*, 2019.

4

Omzien naar elkaar, vooruitkijken naar de toekomst. Coalitieakkoord 2021-2025, p. 32.

5

Brief Gunay Uslu aan Eerste Kamer, Reactie op vragen *Meerjarenbrief cultuur* kenmerk 172251.01u, 16 februari 2022, p. 3.

6

Zie noot 2.

7

Maarten Bul, Chris Julien en Maurice Seleky, 'In de Nederlandse cultuursector is het de hoogste tijd voor een klimaatcode', in: *de Volkskrant*, 29 augustus 2022; Jan Willem van Bokhorst, 'Een klimaatcode in de culturele sector is onnodig en vertragend', in: *de Volkskrant*, 6 september 2022.

8

IPCC, *AR6 Synthesis Report – Climate Change 2023*, 2023. Laatst geraadpleegd 21 maart 2023.

9

Arts Council en Julie's Bicycle, *Culture, Climate and Environmental Responsibility. Annual report 2021-2022*, 2022, p. 16.

10

Binnen dit brede terrein adviseert de raad specifiek over musea, monumenten, archeologie, beeldende kunst, omroepen, film, bibliotheken, letteren, architectuur, digitale cultuur, mode, vormgeving, dans, jeugdtheater, muziek, muziektheater, opera en theater.

11

Zie art. 2a, lid 2, Wet op het specifiek cultuurbeleid: 'De Raad voor Cultuur heeft tot taak de regering en de beide kamers der Staten-Generaal te adviseren over algemeen verbindende voorschriften of te voeren beleid van het Rijk op het terrein van de cultuur.' De wetten die specifiek de cultuursector aangaan, zijn de Wet op het specifiek cultuurbeleid, de Erfgoedwet, de Mediawet, de Archiefwet en de Wet stelsel openbare bibliotheekvoorzieningen.

12

In theorie kan het zijn dat aanbevelingen aan gesubsidieerden/niet-gesubsidieerden verschillen, maar dat hoeft niet per se. De overheid kan ook regels maken over duurzaamheid in de hele cultuursector, inclusief de vrije producenten. Het feit dat instellingen geen exploitatiesubsidie krijgen, sluit ze niet uit van andere overheidsmaatregelen.

13

The Resilience Alliance, *Planetary Boundaries: Exploring the Safe Operating Space for Humanity*, 2009.

14

De SDG's die expliciet aan de planetaire grenzen raken zijn SDG 6 (schoon water), SDG 13 (klimaat), SDG 14 (oceanen) en SDG 15 (biodiversiteit). Impliciet zijn dat SDG 2 (duurzame voedselproductie), SDG 7 (schone energie), SDG 11 (duurzame steden) en SDG 12 (duurzame consumptie en productie). Johan Rockström, 'Protecting planetary boundaries: aligning the SDGs to ensure humankind's future', op: sdg-action.org, 16 juni 2021. Voor de 17 SDG's zie: sdgnederland.nl/de-17-sdgs.

15

De Fair Practice Code (die onder andere gaat over eerlijke betaling) en de Code Diversiteit en Inclusie geven deels al invulling aan sociale duurzaamheid.

16

Wereldwijd is 45 procent van de CO₂-emissies afkomstig van de fabricage van producten, zie: Ellen MacArthur Foundation, *Completing the picture: How the circular economy tackles climate change*, 2021.

17

Dezelfde sleutelwoorden worden gebruikt in adviezen van de SER. Zie: Sociaal-Economische Raad, *Evenwichtig sturen op de grondstoffen en de energietransitie voor brede welvaart*, september 2022.

18

Het derde element in de keten, biodiversiteit, wordt niet gemeten aan de hand van CO₂-uitstoot. CO₂ heeft een indirecte impact op de biodiversiteit. Landgebruik, stikstofdepositie, en voedselwinning (zoals visvangst) hebben een veel directere impact op de biodiversiteit. Biodiversiteit is dus lastig te vertalen naar concrete actiepunten voor de cultuursector. Veel verder dan vegetarisch/veganistisch eten gaat die vertaling niet. In de creatieve sector ziet de raad wel steeds meer ontwerpinspanningen voor natuurinclusief bouwen. Ook 'rewilding' is een onderwerp dat steeds vaker op de agenda staat.

19

ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Glossary:Carbon_dioxide_emissions

20

Julie's Bicycle, *Jam Packed – Part 1: Audience Travel Emissions from Festivals*, mei 2009.

21

Powerful Thinking, *The Show Must Go On*, 2016.

22

Het Greenhouse Gas Protocol werd ontwikkeld door het WRI (World Resources Institute) en het WBCSD (World Business Council for Sustainable Development). Zie: ghgprotocol.org.

23

Internationaal wordt ervan uitgegaan dat 45% van de wereldwijde CO₂-reducties moet komen van de omslag naar een circulaire economie. Zie: Ellen MacArthur Foundation, *Completing the picture: How the circular economy tackles climate change*, 2021..

24

Boekman, Bureau 8080, *Duurzaamheid in de culturele sector. Steppingstones voor toekomstig duurzaamheidsbeleid*, juni 2019, p. 9.

25

In de cultuursector is niet-duurzame sponsoring ('fout geld', 'greenwashing') regelmatig onderwerp van discussie, zoals in het voorjaar van 2023 bij een symposium van de Nederlandse Museumvereniging. Er wordt bijvoorbeeld gesproken over de vraag of het ethisch verantwoord is geld van vervuilende bedrijven aan te nemen, en of je je nog kunt veroorloven om er *niet* over na te denken nu de omgeving van culturele organisaties steeds meer (en activistischer) met duurzaamheid bezig is.

26

De zaak Shell (2021) en *Tata, de onderzoeksavond* (2023) van Anoeck Nuyens en Rebekka de Wit. De zaak *Shell* wordt met De Nationale Opera bewerkt tot een opera en *Tata* tot een avondvullende voorstelling (Theater Rotterdam) en een tv-serie (BNN/VARA).

27

Een project van Jonas Staal en Radha D'Souza en de Amsterdamse presentatie-instelling FramerFramed. De inauguratie van het tribunaal vond plaats op 24 september 2021. Er vonden hoorzittingen plaats waar Unilever, ING, Airbus en de Nederlandse staat werden aangeklaagd voor intergenerationele klimaatmisdaden.

28

In *Advies aanvraag- en beoordelingsproces BIS 2025-2028* (Raad voor Cultuur, april 2023) komt de maatschappelijke component van cultuur uitgebreid aan de orde, naast de artistieke component.

29

Een boek dat vaak als kernbron wordt aangehaald is J. Grin, J. Rotmans en J. Schot, *Transitions to sustainable development: new directions in the study of long term transformative change*, 2010.

30

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Rechtvaardigheid in klimaatbeleid. Over de verdeling van klimaatkosten*, 2023

31

Nieuwswaardig was het onderzoeksartikel van Lucette ter Borg in *NRC* over de verduurzaming van de Nederlandse kunstsector: 'Groen is het nieuwe zwart: hoe de beeldende kunstsector worstelt met de klimaattransitie', 2 februari 2023.

32

Dit onderzoek heeft vooralsnog geresulteerd in vier publicaties (2019, 2020, 2022, 2023) en drie symposia onder de titel *State of Sustainability*. Daarnaast waren in 2021 twee uitgaven van het cahier *Boekman* (127 en Extra 24) gewijd aan duurzaamheid. In 2022 bracht de Boekmanstichting ook een bundel essays uit over het duurzaamheidsbeleid in verschillende Europese landen.

33

Centraal Bureau voor de Statistiek, *Satellietrekening cultuur en media 2015. De bijdrage van cultuur en media aan de Nederlandse economie*, 2019, p. 6. Cultuur en media omvatten in deze satellietrekening 'zowel de traditionele cultuur (musea, bibliotheken, podiumkunsten e.d.), de media (radio, tv, kranten en tijdschriften e.d.) als ook de creatieve industrie (architectuur, ontwerp, reclame e.d.)' (p. 4).

34

Boekmanstichting en Bureau 8080, *Duurzaamheid in de culturele sector, editie 2022 – kwantitatief deel*, 2022, p. 5.

35

Boekmanstichting, *Naar een duurzame cultuursector. Tools, gidsen en organisaties voor de volgende stap*, juni 2021.

36

Boekmanstichting en Bureau 8080, *Duurzaamheid in de culturele sector, editie 2022 – kwantitatief deel*, 2022, p. 5.

37

netwerkdigitaalerfgoed.nl/activiteiten/green-it-milieu-impact-van-digitaal-erfgoed

38

DEN werkt aan het dossier *Digitaal met een duurzame aanpak; zo doe je dat!*: den.nl/kennis-en-inspiratie/digitaal-met-een-duurzame-aanpak-zo-doe-je-dat

39

De CSRD-richtlijn staat centraal in de Green Deal van de Europese Unie en moet zorgen voor meer transparantie over en betere kwaliteit van duurzaamheidsinformatie.

40

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, *De kracht van creativiteit. Cultuur midden in de samenleving. Meerjarenbrief 2023-2025*, 4 november 2022, p. 28.

41

Kamerbrief 'Antwoord op schriftelijke vragen van de leden Wuite (D66) en Westerveld (GroenLinks)', 8 november 2022.

42

De vijf Klimaattafels waren gericht op de gebouwde omgeving, mobiliteit, industrie, elektriciteit en landbouw & landgebruik. De vijf Transitieagenda's gaan over biomassa en voedsel, kunststoffen, maakindustrie, bouw en consumptiegoederen. Zie: rijksoverheid.nl/onderwerpen/circulaire-economie/omslag-naar-circulaire-economie-versnellen.

43

Vereniging van Nederlandse Gemeenten, *Sectorale Routekaart Gemeentelijk Maatschappelijk Vastgoed*, 2020.

44

De Europese Commissie zal op basis van de resultaten van de studie *Greening the Creative Europe Programme* (verschenen 25 mei 2023) onderzoeken hoe het Creative Europe Programme milieuvriendelijker kan worden gemaakt.

45

De Europese Green Deal is het EU-programma (2019) om klimaatverandering tegen te gaan. Doel is dat Europa in 2050 het eerste klimaatneutrale continent is. Dit houdt in: een netto-broeikasgas-uitstoot van nul tegen 2050, economische groei zonder uitputting van grondstoffen en geen mens of regio wordt aan zijn lot overgelaten.

46

A Cultural Deal for Europe is een gezamenlijk initiatief van de European Cultural Foundation, Culture Action Europe en Europa Nostra: zie culturalfoundation.eu/stories/cultural-deal-for-europe. Samen met meer dan honderd Europese organisaties wordt er bij de Europese Commissie en nationale overheden voor gepleit om minimaal 2% van alle Europese steunfondsen te reserveren voor cultuur.

47

Ook de Verenigde Naties pleitten ervoor om cultuur serieus te nemen op de weg naar verduurzaming. Op 21 mei 2019 wijdde de VN een themadag aan 'the transformative power of culture for social inclusion, resilience and sustainable development.' Zie: un.org/pga/73/event/culture-and-sustainable-development.

48

europea.eu/new-european-bauhaus/about/about-initiative_en

49

Ursula von der Leyen, *State of the Union*, 18 september 2020. New European Bauhaus vertoont ook raakvlakken met de Verklaring van Davos, dat inzet op een goede omgevingskwaliteit en waarover de raad samen met het College van Rijksadviseurs advies uitbracht: Raad voor Cultuur en College van Rijksadviseurs, *Verder met de verklaring van Davos*, 3 maart 2020

50

Inmiddels zijn circa 400 organisaties aangesloten.

51

new-european-bauhaus.europa.eu/about/neb-lab_en

52

Horizon Europe is het belangrijkste EU funding programma voor onderzoek en innovatie met een budget van €95.5 mld voor de periode 2021-2027. In Nederland is dit belegd bij de RVO.

53

collegevanrijksadviseurs.nl/projecten/new-european-bauhaus. Met steun van het Ministerie van BZK en het Ministerie van OCW.

54

Arts Council England is – naast Arts Council Scotland en Arts Council Wales – een openbaar lichaam gefinancierd door het ministerie van Cultuur, Media en Sport en de National Lottery, gericht op de ontwikkeling van creativiteit en cultuur.

55

aktionsnetzwerk-nachhaltigkeit.de

56

culture4climate.de/deklaration

57

De 'Beheersovereenkomst' is een combinatie van het Nederlandse concessiebeleidsplan en de prestatieovereenkomst.

58

vrt.be/nl/over-de-vrt/beleid/we-zetten-in-op-duurzaamheid Geraadpleegd 6 maart 2023.

59

artscouncil.org.uk/our-investment-principles
juliesbicycle.com/our-work/arts-council-programme

60

Inmiddels is het ook toegestaan andere tools te gebruiken, mochten die een organisatie beter passen. Bron: Polly Bentham, gesprek op 2 mei 2023.

61

Nu meten en plannen vanzelfsprekend is geworden, dienen zich de volgende uitdagingen aan: de financiering voor de verduurzaming van gebouwen (in Engeland op nationaal niveau gefinancierd) en het beleggen van duurzaamheid bij instellingen op bestuursniveau. Bron: Andrew Ellerby, gesprek op 23 augustus 2022.

62

Arts Council en Julie's Bicycle, *Culture, Climate and Environmental Responsibility. Annual report 2021-2022*, p. 16.

63

Arts Council, *Let's Create. Strategy 2020-2030*, 2020, p. 44.

64

Julie's Bicycle, *Culture: The Missing Link to Climate Action*, 2021.

65

culturedeclares.org

66

wearealbert.org

67

bafta.org/media-centre/press-releases/bafta-led-consortium-unveils-new-carbon-calculator-for-the-tv-production

68

bbc.com/aboutthebbc/reports/policies/sustainability

69

De intrinsieke waarde wordt gekleurd door het ingenomen perspectief: voor een maker is de waarde van cultuur anders dan voor de toeschouwer. Ook maakt het uit of de blik cultuurhistorisch is of maatschappelijk.

70

Raad voor Cultuur, *Cultuur voor stad, land en regio. De rol van de stedelijke regio's in het cultuurbestel*, 2017, p. 14-15.

71

Ter illustratie: in de BIS is binnen de podiumkunsten theater nog de enige categorie met een prestatie-eis van drie producties voor de grote instellingen. Bij het Fonds Podiumkunsten is er bij de langjarig gesubsidieerde instellingen een prestatie-eis van 25, 40 of 100 uitvoeringen per jaar in de subsidieperiode (afhankelijk van de categorie).

72

Boekmanstichting, *Towards sustainable arts – European best practices and policies*, februari 2022.

73

Raad voor Cultuur, *Digitalisering als kans*, 2022, p. 7: ‘De digitale transformatie biedt grote kansen voor het vernieuwen van creatie, het verrijken van het culturele aanbod, het vergroten en verbreden van publieksbereik en het verdiepen van de bezoekerservaring. Daarnaast vergroot een stevige digitale werkpraktijk de wendbaarheid van de sector in crises, en kan de digitale transformatie bijdragen aan de economische en maatschappelijke versterking van de sector’.

74

De milieu-impact van IT in de culturele sector is nog niet onderzocht. Er zijn wel cijfers over alle ICT bij elkaar in de wereld. De CO₂-uitstoot daarvan overtreft die van de burgerluchtvaart.

Zie: sciencedaily.com/releases/2021/09/210910121715.htm

75

In het Huidige Beleidskader 2021-2024 zijn dit: België/Vlaanderen, Duitsland, Frankrijk, Hongarije, Italië, Polen, Spanje, Verenigd Koninkrijk, Rusland, Turkije, Egypte, Marokko, Australië, Brazilië, China, India, Indonesië, Japan, Sri Lanka, Suriname, Verenigde Staten, Zuid-Afrika en Zuid-Korea. Sinds 24 november 2022 is ook Oekraïne opgenomen als focusland.

76

De Raad voor Cultuur heeft die aldus geformuleerd in *Cultuur voor stad, land en regio. De rol van de stedelijke regio's in het cultuurbeleid*, 2017, en herbevestigd in *Cultuur dichtbij, dicht bij Cultuur – Advies Cultuurbestel 2021-2024*, 2019 en in *Beveging in het bestel*, 2022.

77

Het advies over de vernieuwing van het cultuurbestel wordt voor eind 2023 opgeleverd. Onder ‘cultuurbestel’ wordt verstaan: het geheel van organisaties en verbanden van personen die in Nederland betrokken zijn bij cultuur en cultuurbeleid.

78

raadvoorcultuur.nl/vernieuwing-cultuurbestel-2029

79

Dit is niet geïnventariseerd, maar een conclusie van Green Events die met veel gemeenten in gesprek is, ook met de G6 over de mogelijkheid van een landelijke richtlijn duurzaamheid voor evenementen.

80

Europese Unie, *Communication from the Commission on State aid for films and other audiovisual works*, 2013, paragraaf 4.3. Zie: eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52013XC1115%2801%29.

81

kvk.nl/advies-en-informatie/wetten-en-regels/bescherm-je-werk-met-intellectueel-eigendom/#Modelrecht

82

Boekmanstichting en Bureau 8080, *Duurzaamheid in de culturele sector – Steppingstones voor toekomstig duurzaamheidsbeleid*, 2019, p. 6 en p. 36-37.

83

Bron: Jonge Makersplatform, bijeenkomst 21 april 2023.

84

D. Loorbach, N. Frantzeskaki, en F. Avelino, ‘Sustainability Transitions Research: Transforming Science and Practice for Societal Change’, in: *Annual Review of Environment and Resources*, 2017, 42, 599-626. Een Nederlands rapport over sturing en transitie: ‘Gijs Diercks, Derk Loorbach, Martijn van der Steen (e.a.), *Sturing in transitie. Een raamwerk voor strategiebepaling*, september 2020.

85

Backcasting is een planningsmethode die begint met het definiëren van een gewenste toekomst en vervolgens terug redeneert om beleid en programma's te identificeren die die gewenste toekomst met het heden verbinden.

86

De raad realiseert zich dat koplopers die nooit een nulmeting hebben gedaan met een intensivering van hun inspanningen te maken krijgen: een nulmeting houdt immers geen rekening met eerdere prestaties.

87

Raad voor Cultuur, *Advies aanvraag- en beoordelingsproces BIS 2025-2028*, 2023.

Bijlagen

Gesprekspartners

Bart Ahsmann
Directeur CLICKNL

Andrew Allerby
Senior Manager Environmental
Responsibility Arts Council England

Polly Bentham
Senior Officer Environmental
Responsibility Arts Council England

Thomas van den Berg
Senior beleidsmedewerker Erfgoed en
Kunsten / Coördinator Team Duurzaam
Ministerie van OCW

Ryanne de Boer
Kwartiermaker Duurzaamheid
Nederlandse Associatie voor
Podiumkunsten

Jan Willem van Bokhorst
Directeur Bureau 8080

Beatrice von Bormann
Directeur Museum de Fundatie

Niek vom Bruch
Algemeen directeur Grand Theatre
Groningen

Maarten Bul
Programmalerider Fonds voor
Cultuurparticipatie

Jelle Burggraaff
Hoofd Mobiliteit & Advies Dutch
Culture / Creative Europe Desk NL

Vera Carasso
Directeur Museumvereniging en
Stichting Museumkaart & Voorzitter
Federatie Cultuur

Tijl Couzij
Hoofd Duurzaamheid & Innovatie
Into The Great Wide Open

Iris Daalder
Senior beleidsmedewerker
Maatschappelijke Positionering
Nederlandse Associatie voor
Podiumkunsten

Renée Doesborgh
Manager Financiën, HR & ICT
Koninklijk Theater Carré

Walter Drenth
Algemeen directeur Stage
Entertainment Nederland

Danielle van Eijk
Programmamanager Klimaat & Energie
Ministerie van OCW

Thijs Evers
Hoofd Advies & Ontwikkeling BOEi

Isja Finaly
Directeur Beheer Hendrick de Keyser

Julie Fuchs
Projectleider duurzaamheid Nationale
Opera & Ballet

Roos Gortzak
Directeur Vleeshal Centrum
voor hedendaagse kunst

Tabo Goudswaard
Kunstenaar, onderzoeker en
sociaal ontwerper

Annelies Groenestein
Beleidsmedewerker Verduurzamen
Maatschappelijk Vastgoed Vereniging
van Nederlandse Gemeenten

Syb Groeneveld
Directeur Stimuleringsfonds
Creatieve Industrie

Sander Heijne
Onderzoeksjournalist en historicus

Renate Heppener
Teammanager Duurzaam Bouwen
Rijksdienst voor Ondernemend
Nederland

Stella van Himbergen
Manager Duurzaamheid Silbersee

Francine Houben
Architect en creatief directeur Mecanoo

Fenna van Hout
Beleidsmedewerker Cultuur en
Maatschappij Vereniging van
Nederlandse Gemeenten

Thomas van Houten
Adviseur Duurzaam Bouwen Rijksdienst
voor Ondernemend Nederland

Michael Huijser
Algemeen directeur
Het Scheepvaartmuseum

Hans Jacobs
Senior relatiemanager Strategie &
Omgeving Nationaal Restauratiefonds

Jonge Makers Platform
Raad voor Cultuur

Chris Julien
Senior onderzoeksfellow
Waag / Futurelab

Nils van de Kamer
Beleidsmedewerker Erfgoed en Kunsten /
Team Duurzaam Ministerie van OCW

Annemieke Keurentjes
Secretaris Internationalisering
Fonds Podiumkunsten

Hicham Khalidi
Directeur Jan van Eyck Academie

Meta Knol
Directeur Leiden European City
of Culture 2022

Kristel Lammers
Directeur Nationaal Programma
Regionale Energie Strategie

Andrea Leine
Choreograaf en mede-artistiek directeur
LeineRoebana

Walter Ligthart
Algemeen directeur Theater Rotterdam

Eelco van der Lingen
Directeur Mondriaan Fonds

Lucas De Man
Regisseur, presentator en theatermaker

Gabbi Mesters
Directeur Vereniging van Schouwburg-
en Concertgebouwdirecties

Aniek Moonen
Voorzitter Jonge Klimaatbeweging

Kirsten van Muijden
Adviseur Duurzaam Bouwen
Rijksdienst voor Ondernemend Nederland

Saskia Naafs
Strategisch adviseur
College van Rijksadviseurs

Koen Parren
Senior adviseur Partnerships &
Zakelijk Beleid NPO

Josien Paulides
Zakelijk directeur Het Nieuwe Instituut

Anna Pedroli
Directeur Nederlandse Audiovisuele
Producenten Alliantie

Jan Peter Pellemans
Programmamaker & Projectleider
ALBERT Nederland

Tiziano Perez
Directeur Nederlands Letterenfonds

Josien Pieterse
Mede-directeur Framer Framed

Donald Pols
Directeur-bestuurder Milieudefensie

Thomas Rau
Architect en oprichter
Architectenbureau RAU

Els Rientjes
Duurzaamheidsmanager
Nederlandse filmindustrie

Edo Righini
Algemeen directeur Muziekgebouw
Eindhoven

Sven Sauvé
CEO RTL Nederland

Laurette Schillings
Producent Topkapi Film &
Medeoprichter Film for Future

Stijn Schoonderwoerd
Algemeen directeur Nationale
Opera & Ballet

Marcel Schouwenaar
Creatief directeur The Incredible
Machine

Bjorn Schrijen
Onderzoeker Boekmanstichting

Anouk Schuren
Beleidsmedewerker Erfgoed en Kunsten /
Team Duurzaam Ministerie van OCW

Maurice Selek
Presentator & Hoofd communicatie &
marketing Amsterdam Museum

Janneke Slokkers
Directeur Internationaal
Kamermuziekfestival Utrecht &
Directeur a.i. Nederlandse
Bachvereniging (tot 1 april 2023)

Siart Smit
Algemeen directeur Oerol

Vicky Sword-Daniels
Programme Lead Arts Council England
Julie's Bicycle

Bertus Tichelaar
Manager Evangelische Omroep

Mark Timmer
Artistiek directeur Theater Frascati

Merlijn Twaalfhoven
Componist & Oprichter The Turn Club

Frans Verouden
Mede-oprichter en adviseur Green
Leisure Group Coöperatie

Laura van de Voort
Mede-directeur en medeoprichter
Green Events

Patty Wageman
Directeur Oude Groninger Kerken

Rob van Wegen
Coördinator duurzaamheid Eurosonic
Noorderslag

Tobias Wilbrink
Ecomanager Nederlands Filmfonds

Agnes Willenborg
Directeur Creative Transformation
Hogeschool voor de Kunsten Utrecht &
Voorzitter Sectoraal Adviescollege
Kunstonderwijs

Denise Woordes-Derksen
Senior beleidsmedewerker Erfgoed en
Kunsten / Team Duurzaam Ministerie
van OCW

Jeroen van der Zalm
Beleidsadviseur Nederlands Filmfonds

Adviescommissie Duurzaamheid

Derk Loorbach (voorzitter)

Directeur van het onderzoeksinstituut DRIFT en hoogleraar sociaal-economische transities aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Conny Bakker

Hoogleraar Duurzaam Ontwerpen aan de faculteit Industrieel Ontwerpen van de Technische Universiteit Delft.

Deirdre Carasso

Directeur-bestuurder van de Bibliotheek Utrecht en lid van de Raad voor Cultuur. Voorheen was onder meer zij directeur-bestuurder van het Stedelijk Museum Schiedam.

Willemijn Maas

Zakelijk directeur van het Nederlands Dans Theater en toezichthouder bij Amsterdam Dance Event en Havenbedrijf Amsterdam. Voorheen was zij voorzitter van het Nationaal Restauratiefonds en algemeen directeur van de AVRO.

Harald Tepper

Senior directeur Duurzaamheid bij Philips, bestuurslid van muziektheatergezelschap Silbersee en oprichter van Stichting de Nationale DenkTank. Voorheen was hij afdelingshoofd van de DNA-divisie bij het Nederlands Forensisch Instituut en consultant bij McKinsey & Company.

Jasper Visser

Programmamanager Duurzaamheid bij BAM Infra Nederland. Hij was oprichter van Stichting 2030 en werkte voor de Wereldbank, het Europees Parlement, het Museum of Nature en het National Arts Centre in Canada en diverse maatschappelijke organisaties op het gebied van duurzame ontwikkeling en maatschappelijke vraagstukken.

Mirjam van de Linden (secretaris)

Senior beleidsadviseur Raad voor Cultuur

Annet Pasveer (secretaris)

Senior beleidsadviseur Raad voor Cultuur

De Raad voor Cultuur is het wettelijke adviesorgaan van de regering en het parlement op het terrein van kunst, cultuur en media. De raad is onafhankelijk en adviseert, gevraagd en ongevraagd, over actuele beleidskwesties en subsidieaanvragen.

‘Cultuur Natuurlijk.
Hoe duurzaamheid en cultuur elkaar versterken’
is een uitgave van de Raad voor Cultuur.

Leden Adviescommissie Duurzaamheid

Derk Loorbach (voorzitter)

Conny Bakker

Deirdre Carasso

Willemijn Maas

Harald Tepper

Jasper Visser

Mirjam van der Linden (secretaris)

Annet Pasveer (secretaris)

Leden Raad voor Cultuur

Kristel Baele (voorzitter)

Stef Avezaat

Deirdre Carasso

Nancy Jouwe

Wilbert Mutsaers

John Olivieira

Edo Righini

Ellen Schindler

Jakob van der Waarden (directeur)

**RAAD
VOOR
CULTUUR**

Raad voor Cultuur
Prins Willem Alexanderhof 20, 2595 BE Den Haag
070 – 3106686, info@cultuur.nl, www.raadvoorcultuur.nl

Het is toegestaan (delen van) de inhoud van deze publicatie te citeren of te verspreiden, mits daarbij de Raad voor Cultuur en deze publicatie als bronnen worden vermeld.

Aan deze publicatie kunnen geen rechten worden ontleend.
Den Haag, juni 2023